АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

тәдриси

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

БАКЫ-1979

1

Scanned with ACE Scanner

1954-чү илдән чыхыр

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәчмуә)

«Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә.

ЈАНВАР — МАРТ

1979

№ 1 (101)

МҮНДӘРИЧАТ

Ч. Чаббарлынын анадан олмасынын 80 иллији

А. Бабајев—Өлмәз сәнәткар 3

Методика вә тәчрүбә

Р. Мустафајева—Мәктәблиләрин В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти нүмунәсиндә тәрбијә едилмәсиндә синифдәнхарич охунун ролу 7
А. Әлијев—Партијанын әдәбијјат һаггында гәрарларынын өјрәдилмәсинә даир 15
З. Абдуллајев—Нәзмин хүсусијјәтләринә даир газанылмыш билигләрин ифадәли охуја тәтбигинин бә'зи мәсәләләри . 22
Н. Әһмәдов—Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'луматын интонасија-мә'на тәһлили зәмининдә тәдрисинә даир . 29
В. Гурбанов—Систематик синтаксис курсунда сөз бирләшмәләринин тәдрисинә даир 34
Н. Бабајев—Классикләрин һәјатынын тәдриси тәчрүбәсиндән 42
М. Гасымов—Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә коммунист тәрбијәсинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән . . . 49

Бәдии әсәрләрин дили

А. Нуријев—«Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунун дили үзәриндә иш. 56

Нәзәри гејдләр

А. Ахундов—Азәрбајчан дилиндә суал чүмләләри . . . 61
А. Пашајев—Ләгәбләр һаггында 65
Ф. Чәлилов—Бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләр . 70
М. Меһдијева—И. А. Крылов Азәрбајчан дәрсликләриндә 75

Дидактик материаллар

Имла мәтнләри 80

Библиотека
Книга №

Scanned with ACE Scanner

Иш јолдашларымыз

И. Ибадов—Өмүрдән кечән күнләр 83

Консултасија

Имланын гијмәтләндирилмәси 87
Ә. Әфәндизадә—Суаллара чаваб 88

Сизин китаб рәфиниз үчүн

«Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә Азәрбајчан әдәбијјаты» . 93
«Азәрбајчан милли әдәби дилинин тәшәккүлү» 94
«Азәрбајчан дили фразеолокијасынын әсаслары» . 95

©, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 1, 1979-чу ил.

Ч. Чаббарлынын анадан олмасынын 80 иллији

ӨЛМӘЗ СӘНӘТКАР

Бу һәгигәт, бәлкә чанлы бир хәјал
кими,
Мүгәддәсдир Чаббарлынын сөз
үлвијјәти.
Ганад кәрсин үфүгләрә бир гартал
кими,
Халгымызын бөјүк гәлби, бөјүк
сәнәти.

С. Вурғун.

АЗӘРБАЈЧАН совет әдәбијјатынын баниләриндән бири олан Чәфәр Чаббарлы, јарадычылығынын чичәкләндији бир дөврдә арамыздан кетмәсинә бахмајараг, халгымыза чох зәнкин вә рәнкарәнк бәдии ирс һәдијјә етмишдир. О, Азәрбајчан әдәбијјатынын Низами, Хагани, Нәсими, Фүзули, М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир, С. Вурғун кими нәһәнк шәхсијјәтләриндәндир.

Чәфәр кишинин јохсул дахмасында дүнјаја көз ачан Чәфәр лап кичик јашларындан өз фәрасәти вә габилијјәти илә һамынын диггәтини өзүнә чәлб етмиш, ше'рә, әдәбијјата бөјүк марағ көстәрмишдир. Өз бөјүк мүәллими вә вурғуну олан Сабирин тә'сири алтында илк ше'рләрини јазараг әдәбијјат аләминә атылан Чәфәр тезликлә кениш охучу күтләсинин севимлиси олур. О, илк ше'рләриндән олан «Үстүнә» адлы са-

тирасында Бакы шәһәр думасынын үзвләрини шиддәтли тәнгид атәшинә тутурду:

> **Гласнылар бүтүн һачы, һамысы һала бихәбәр.**
> **Алыр пулу кедир јатыр, нә ингилаб, нә дәрдәсәр.**
> **Учур фәгирләрин еви, галыр әјалы дәрбәдәр,**
> **Бу пис заманда пул да јох, Дум әһли һәр күн, һәр сәһәр**
> **Гапыб күлүнкүнү кәлир учуг команын үстүнә.**

Парлаг исте'дада вә гүввәтли сәнәткар габилијјәтинә малик олан Чаббарлы рәнкарәнк вә зиддијјәтли һәјат һәгигәтләрини әкс етдирмәк үчүн драматуркијаны өзүнүн әсас јарадычылыг саһәси сечди.

Һәлә илк драм әсәрләриндә («Вәфалы Сәријјә вә јахуд көз јашы ичиндә күлүш», «Солғун чичәкләр») кечмиш гурулушун јарамазлыгларыны, пулун, вар-дөвләтин инсан ирадәси үзәриндәки һөкмранлығыны реал, чанлы вә ибрәтамиз сәһнәләрлә ачыб көстәрмишдир.

Дүнјакөрүшү кенишләндикчә һәјат һәгигәтләрини даһа дәриндән дәрк етмәјә башлајан Ч. Чаббарлы тарихи вә ичтимаи-сијаси мәзмунлу «Нәсрәддин шаһ» фачиәсини јарадыр. Мөвзусу Иран тарихиндән алынан бу драмда Нәсрәддин шаһын гәддарлығы, Шәрг деспотизми күчлү сатира атәшинә тутулмуш, өлкәдә демократик гүввәләрин јарандығы, ичтимаи-сијаси мүбаризәнин гүввәтләндији әкс етдирилмишдир.

Бүтүн бунлара бахмајараг, Ч. Чаббарлы јалныз 1920-чи илдән сонра, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәси сајәсиндә әсил јарадычылыг јолуна дүшә билди. О, аз мүддәт ичәрисиндә бир-биринин ардынча истәр ичтимаи мәзмуну, истәрсә дә сәнәткарлыг бахымындан она шөһрәт газандыран «Ајдын», «Огтај Елоғлу» кими пјесләрини јазыр вә һәмин әсәрләр 1922—1923-чү илләрдә бөјүк мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулур. Бу пјесләр инди дә театрларымызын репертуарында кениш јер тутмагдадыр.

Сосиалист реализми үсулуна даһа дәриндән нүфуз едән Ч. Чаббарлы 1925-чи илдән үзәриндә чалышдығы «Од кәлини» адлы илк совет тарихи фачиәсини 1928-чи илдә тамамлајыб тамашаја гојулмасына наил олур. Халгымызын әрәб ишғалчыларына гаршы мүбаризәсинә 20 илдән артыг рәһбәрлик едән Бабәк—Елхан бу пјесин баш гәһрәманыдыр. IX әсрдә әрәб хәлифәләринин дәһшәтә салан бу јенилмәз халг сәркәрдәсинин образы Ч. Чаббарлынын ингилаби романтика

булағында парлајан ән гијмәтли көвһәр кими әдәбијјат тарихимиздә көркәмли јерләрдән бирини тутур.

Партијамызын 1926-чы ил 18 ијун тарихли гәтнамәси әдәбијјат саһәсиндәки бир сыра чидди нөгсанлары көстәрмәклә јанашы, јазычыларымыза дүзкүн вә сағлам јарадычылыг истигамәти көстәрди. Ч. Чаббарлы бу гәтнамәдән дүзкүн нәтичә чыхарараг сосиалист реализми принсипләрини әлдә рәһбәр тутмушду. Мәһз бунун нәтичәсиндә гадын азадлығы проблеминә һәср едилмиш әсәрләр ичәрисиндә ән шәрәфли вә көркәмли јер тутан мәшһур «Севил» пјеси 1928-чи илдә бөјүк мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулду. Бунунла да бөјүк драматургун ән мәһсулдар, ән зәнкин јарадычылыг дөврү башланыр.

«Севил» пјеси јалныз Азәрбајчан гадынларынын дејил, мин илләрлә мәһкум вәзијјәтдә галмыш Шәрг гадынларынын азадлыг јолуну бәдии чәһәтдән нурландыран бир әсәр кими өз ичтимаи-сијаси әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Өлкәмиздә сосиализм гурулушунун мөһкәмләнмәси, халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә әлдә едилән чаһаншүмул гәләбәләр Ч. Чаббарлыны вәчдә кәтирир, ону јени-јени, даһа долғун мәзмунлу, һәјатын тәләбләринә чаваб верән сағлам мәфкурәли, бәдии чәһтдән јүксәк сәвијјәли әсәрләр јазмаға руһландырырды.

1920-чи илләрин сону вә 1930-чу илләрин әввәлләри өлкәмиздә коллективләшмә дөврү иди. Бу заман халгымызын газандығы тарихи гәләбәләри гәзәблә гаршылајан истисмар дөврүнүн галыглары — голчомаглар, руһаниләр вә башга дүшмән гүввәләри кәнддә мөһкәмләнмәкдә олан колхозлара чидди мүгавимәт көстәрир, тәхрибатчылыг едир, габагчыл ишчиләри өлдүрүр, онлары ләкәләјир, кениш күтлә гаршысында нүфуздан салмаға чалышырдылар. Белә бир шәраитдә исте'дадлы драматург «Алмаз» (1930) вә «Јашар» (1932) драмларыны јаратды. Һәмин пјесләр о дөврдә Азәрбајчан кәндиндә чәрәјан едән ичтимаи һадисәләри—колхоз гурулушунун мөһкәмләнмәсини, сусуз, шоран чөлләримизин зәһмәткешләримизин гадир әлләри илә күлүстана чеврилмәсини, кәндләримизин Илич лампаларынын ишығына гәрг олмасыны, дүшмән гүввәләрин бир синиф кими мәһв олмасыны чох реал, тәбии бојаларла вә бөјүк сәнәткарлыгла әкс етдирир. Ч. Чаббарлынын јаратдығы Алмазлар, Јашарлар кетдикчә артырлар, чохалырлар; һазырда онларын јерини јүзләрлә

Scanned with ACE Scanner

Шамамалар, Сүрәјјалар, Гызгајытлар, Сәрдарлар, Сарванлар вә башгалары тутурлар. Ч. Чаббарлынын бөјүклүјү дә орасында иди ки, о, 50—55 ил бундан әввәл букүнкү хошбәхт һәјатымызы ирәличәдән көрүр, бу фираван дөврүмүзүн даһа тез јахынлашмасы үчүн әлиндән кәләни бир сәнәткар кими әсиркәмирди.

Ч. Чаббарлы јахшы баша дүшүрдү ки, хошбәхт һәјат өз-өзүнә, тәкбашына ишләмәклә јарана билмәз, өлкәмиздә јашајан халгларын вә милләтләрин достлуғу, гардашлығы вә бирлији Вәтәнимизин даһа гүдрәтли, даһа варлы олмасынын рәһнидир. Бу ишдә Ленин милли сијасәти, партијамызын күндәлик гајғысы совет халгларынын меһрибан бир аиләдә јашамасына тә'минат вермишдир. Партијамызын вә һөкумәтимизин милли сијасәтини дүзкүн баша дүшән вә ону јүксәк гијмәтләндирән Ч. Чаббарлы халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик идејаларынын јүксәк бәдии тәрәннүмчүсү олан өлмәз «1905-чи илдә» тарихи драмыны јазды. Тарихән гоншу вә гардаш олан Азәрбајчан вә ермәни халгынын мүгәддәс һиссләрини дәрин һөрмәтлә гәләмә алан бөјүк вә гүдрәтли драматург өзүндән сонра кәлән јазычылара бу мөвзуда әсәр јазмағын көзәл нүмунәсини јадикар гојмушдур.

Ч. Чаббарлы јарадычылығында Низами дүһасы, Хагани чәсарәти, Нәсими мүбаризлији, Фүзули лирикасы, М. Ф. Ахундов реализми, Мирзә Чәлил комизми, Сабир сатирасынын вәһдәти өз парлаг әксини тапмышдыр.

Өлмәз сәнәткарымыз бу күн дә бизимлә биркә аддымлајыр, совет адамларыны коммунизмин даһа парлаг вә хошбәхт кәләчәјинә сәсләјир.

Чәфәр! Демә ки, кетди чаванлыг,
Өз достуну динлә бир анлыг,
Сән јазда да, сән гышда да өлкәмиздә
баһарсан,
Сән торпағын алтында да, үстүндә дә
варсан.
Фәхр ет, сәни биз кәнч көрүрүк,
доғрусу, јаз гыш,
Алгыш сәнә, алгыш сәнә, алгыш сәнә,
алгыш!

С. РУСТӘМ

Методика вә тәчрүбә

МӘКТӘБЛИЛӘРИН В. И. ЛЕНИНИН ҺӘЈАТ ВӘ ФӘАЛИЈЈӘТИ НҮМУНӘСИНДӘ ТӘРБИЈӘ ЕДИЛМӘСИНДӘ СИНИФДӘНХАРИЧ ОХУНУН РОЛУ

Рәфигә МУСТАФАЈЕВА
педагожи елмләр намизәди, Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин
баш елми ишчиси

МӘКТӘБЛИЛӘРӘ В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтини, нәзәри ирсини, Сов.ИКП сәнәдләрини дәриндән өјрәтмәк мәгсәдилә синифдәнхарич охудан кениш истифадә едилир. Узун илләрдән бәри әлдә едилмиш тәчрүбәјә әсасән һазырда Ленин мөвзусунда синифдәнхарич охунун ики системи мөвчуддур:

Биринчиси — шакирдләри В. И. Ленин һаггындакы әсәрләрлә рәһбәрин тәрчүмеји-һалындакы ардычыллығы изләмәклә таныш етмәк. Бураја Ленинин ушаглығы, кәнчлији, ингилаби һәрәкатда илк аддымлары, фәһлә синфинин рәһбәри, Совет һөкумәтинин башчысы олмасы вә с. һаггындакы китаблар дахилдир.

Икинчиси — рәһбәр һаггында јазылмыш әсәрләрлә мәктәблиләри мөвзулар үзрә таныш етмәк. Бураја «Ленин вә халг», «Ленин вә мүасирлик», «Ленин вә кәнчләр» гәбилиндән олан мөвзулар дахилдир.

Ленин һаггында шакирдләрә тарихи-әдәби вә монографик мөвзулар васитәсилә дә билик вермәк мүмкүндүр. Бунунла әлагәдар шакирдләрин диггәт вә марағыны ашағыдакы мөвзулара јөнәлтмәк мәгсәдә ујғундур: «Ингилабын илк илләриндә әдәбијјатымызда Ленин образы», «30-чу илләрин Азәрбајчан әдәбијјатында В. И. Ленин образы», «Сон он илдәки ше'римиздә Ленин образынын тәрәннүмү», М. Горки, В. Мајаковски, С. Вурғун, Р .Рза, Б. Ваһабзадә вә бир сыра

Scanned with ACE Scanner

јарадычылығында Ленин
муасир шаир вә јазычыларымызын сахламаг лазымдыр ки,
образы вә с. Лакин бир шеји јадда истифадә едәркән, ша-
кестәриләнләрин һәр һансы бириндән мүталиә марағы нәзәрә
кирдләрин јаш вә билик сәвијјәләри,
алынмалыдыр.

В. И. Ленин һаггындакы һеч бир китабы садәчә олара
охумагла кифајәтләнмәк олмаз. Бүтүн синифләрдә синифдән-
харич охунмуш әсәрләрдә екс олунмуш идејалар, тәсвир
олунмуш характерләр барәдә сөһбәтләр апарылмалы, мүх-
тәлиф формаларда комментаријалар, мүзакирәләр кечирил-
мәлидир.

Шакирдләри В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти, әсәрлә-
ри, Сов.ИКП сәнәдләри илә таныш етмәк ишинин мүвәффә-
гијјәти хејли дәрәчәдә мәһз әдәбијјатын сечилмәсиндән асы-
лыдыр. Белә ки, шакирдләрин јаш, билик, марағы нәзәрә
алынараг, онлара мүхтәлиф жанрларда јазылмыш әсәрләр
мәсләһәт көрүлмәлидир. Бу заман сәнәдли хатирәләр, публи-
систика, бәдии нәср, ше'р, елми-күтләви әдәбијјат, хүсусилә
Ленини көрмүш, онунла чијин-чијинә ишләмиш вә бу күн
рәһбәрин ишини давам етдирән адамларын тәрчүмеји-һалла-
рындан, хатирәләриндән кениш истифадә олунмалыдыр. Һә-
мин мәнбәләр шакирдләрин В. И. Ленин һаггында сөјләнмиш
фикирләрин мә'насына дәриндән нүфуз етмәләринә көмәк
көстәрир.

«Орта мәктәбдә В. И. Ленинин һәјаты, фәалијјәти, әсәр-
ләринин вә Сов.ИКП сәнәдләринин өјрәдилмәси» мөвзусунда
III Үмумиттифаг елми-практик конфрансынын гәбул етдији
вә ССРИ Маариф Назирлији коллекијасы тәрәфиндән бәјә-
нилмиш төвсијәләрдә дејилир: «Мәктәблиләри В. И. Ленинин
бөјүк образы нүмунәсиндә тәрбијә етмәк, шакирдләри инсан-
лығын талејиндә В. И. Ленинин тарихи ролу, Ленин идејала-
рынын һәјата кечирилмәси илә таныш етмәк үчүн синифдән-
харич охудан даһа долғун истифадә етмәк лазымдыр.

Ушаглар, јенијетмәләр В. И. Ленин, онун силаһдашлары,
Коммунист Партијасы, совет халгынын тарихи наилијјәтлә-
ри һаггындакы китабларла кениш шәкилдә таныш едилмәли-
дир».[1]

---

[1]. «Орта мәктәбдә В. И. Ленинин һәјаты, фәалијјәти, әсәрлә-
ринин вә Сов.ИКП сәнәдләринин өјрәнилмәси»нә һәср едилмиш
III Умумиттифаг елми-практик конфрансынын төвсијәләри. Кисло-
водск, 1975.

Мәктәблиләр бөјүјүб синифдән-синфә кечдикчә, оху онларын шәхсијјәтинин, мә'нәви идеалларынын формалашмасында даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Һазырда Азәрбајчан мәктәбләринин IV—X синиф шакирдләри синифдәнхарич оху васитәсилә В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтини, нәзәри ирсини, Сов.ИКП сәнәдләрини, рәһбәр һаггындакы бәдии әсәрләри, хатирәләри вә с. нечә өјрәнирләр? Мүшаһидәләр көстәрир ки, Ленин мөвзусу республикамызын габагчыл мәктәбләриндә шакирдләрин оху даирәсинә мөһкәм дахил олмушдур. Охунмуш һәр бир әсәр шакирдләрин рәһбәр һаггындакы биликләрини даһа да зәнкинләшдирир, онларын коммунист тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Бу бахымдан, синифдәнхарич охуја мәгсәдјөнлү рәһбәрлик, Ленин мөвзусунда охунан әсәрләрин учота алынмасы вә тәһлили мәктәблиләрин рәһбәр һаггындакы әдәбијјата даһа дәрин мараг көстәрмәләринә сәбәб олур.

IV—VII синиф шакирдләри В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтинә даир билији даһа чох рәһбәр һаггында, онун силаһдашлары барәдәки бәдии әсәрләр, хатирәләр васитәсилә әлдә едирләр. Бу материалларла танышлыг нә шәкилдә апарылыр? Шакирдләрә бу чохсајлы әдәбијјат нечә төвсијә едилир?

IV—VII синиф шакирдләри рәһбәрин һәјат вә фәалијјәтинә даир әдәбијјатла даһа кениш шәкилдә синифдәнхарич оху васитәсилә таныш олурлар. Шакирдләрә В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтини даһа дәриндән өјрәтмәјә хидмәт едән бу оху ики шәкилдә апарыла биләр:

а) һәр синифдә рәһбәрин һәјатынын бүтүн дөврләрини әһатә едән әдәбијјатын охунмасы јолу илә;

б) шакирдләрин Иличин һәјат вә фәалијјәти илә ардычыллыгла таныш едилмәси јолу илә.

Мәктәб тәчрүбәсиндә бу иш нөвүнүн икинчиси даһа чох јајылмышдыр. Һәмин иш нөвү шакирдләрин В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти һаггындакы мә'луматыны илдән-илә, ардычыл шәкилдә кенишләндирмәјә вә мөһкәмләндирмәјә имкан верир.

Синифдәнхарич охудан башлыча мәгсәд програм материалынын шакирдләрә даһа дәриндән вә шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәкдән, онларын дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәкдән, биликләрини зәнкинләшдирмәкдән ибарәт олдуғундан, габагчыл мүәллимләр бу оху програм материалы илә сых

Scanned with ACE Scanner

әлагәләндирмәјә сә'ј едирләр.

Тәчрүбә вә мүшаһидәләримиз көстәрир ки, мәктәбләримиздә синифдәнхарич охунун програм материалы илә узлашдырылмасы ики истигамәтдә апарылыр:

1. Әсәри програма дахил едилмиш јазычы һаггында билијин мөһкәмләндирилмәси илә әлагәдар һәмин јазычынын әсәрләринин охунмасы.

2. Шакирдләрин дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәк, билијини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә әсәри програма дахил едилмәмиш јазычыларын әсәрләринин охунмасы.

Бу иш үсулларынын һәр ики нөвү фајдалы олуб, јериндә вә мәгсәдинә көрә истифадә едилдикдә мүсбәт нәтичә верир.

Мәсәлән, IV синифдә Г. Илкинин «Һәдијјә» һекајәси әдәбијјатдан програм материалы кими өјрәдилир. Бу һекајәдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдуғу илк илләрдә В. И. Ленинин кәнч совет республикасынын инкишафы үчүн көстәрдији гајғыдан, Азәрбајчан зәһмәткешләринин рәһбәрә олан сонсуз мәһәббәтиндән бәһс едилир.

Мүәллим һәмин һекајәнин тәдриси илә әлагәдар синифдәнхарич охунун програм материалы илә узлашдырылмасынын һәр ики нөвүндән истифадә едә биләр.

Әсәри IV синифдә тәдрис едилән Г. Илкин В. И. Ленин һаггында силсилә һекајәләрин мүәллифидир. Мүәллим һәмин һекајәләри синифдәнхарич оху үчүн мәсләһәт көрүб, синифдәнхарич охунун јохланмасы мәшғәләсиндә даһа чох мөвзусу синифдә өјрәдилән әсәрлә сәсләшән, орада тәсвир едилән һадисәләрә ујғун кәлән «Зәнбил» һекајәсини мүзакирә етмәлидир.

Республикамызын бир чох габагчыл мүәллимләри һәмин мәшғәләјә әввәлчәдән кениш һазырлыг көрүр, һекајәләрин охусуна вә синифдәнхарич охунун јохланмасы мәшғәләсинин кечирилмәсинә програм материалы өјрәдилмәздән әввәл наил олурлар. Бу заман шакирдләрин фәаллығына, онларын тәклиф олунан һекајәләрдән башга, јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун олан даһа бир сыра фајдалы ишләр көрмәләринә чалышырлар. («Онлар Ленини көрмүшләр» фотостендинин һазырланмасы, Ленин орденли әмәк адамлары илә көрүшләр кечирилмәси вә с.).

Бакыдакы 240 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Ш. Мәммәдова Ленин мөвзусунда синифдәнхарич охунун јохланмасы мәшғәләсинин кечирилмәси үчүн илин әввәлиндән

лан тутур, мәктәб, рајон вә шәһәр китабханалары илә әлагә сахлајыр, шакирдләрин төвсијә олунан әсәрләрлә тә'мин олунмасына сә'ј едир. Синифдә вә китабханада IV синиф шакирдләри үчүн Ленин мөвзусунда охунмасы мәсләһәт көрүләң әсәрләрин сијаһысы асылыр. Бу сијаһы тәхминән ашағыдакы әсәрләри әһатә едир:

Г. Илкин, «Һәдијјә», «Кәнчлик», Бакы, 1968;

Ј. Мар, «Ленинин гонаглары», Азәрнәшр, Бакы. 1966;

А. Твардовски, «Ленин вә печгајыран», «Кәнчлик», Бакы, 1968;

Ә. Мәммәдханлы, «Гаралмаз күнәш» һекајәси, «Бөјүк Ленинә» китабындан, Азәрнәшр, Бакы, 1969, сәһ. 57—67.

Мир Чәлал, «Илк һәдијјә» һекајәси, «Бөјүк Ленинә» китабындан, Азәрнәшр, Бакы, 1969, сәһ. 49—57;

А. Власов, А. Млодик, «Мандат». Азәрнәшр, Бакы, 1966;

В. Бонч-Брујевич, «Бизим Илич», Ушагкәнчнәшр, Бакы, 1957.

Мүәллим Ш. Мәммәдова шакирдләрин һамысынын һәмин әсәрләри әлдә етмәләринә, охујуб мәнимсәмәләринә ардычыл нәзарәт едир вә бу мәгсәдлә мүвафиг мәшғәләләр кечирир. Мәсәлән, о, «Һәдијјә» (Г. Илкин) китабы үзрә мәшғәләни апармаға башламаздан әввәл, шакирдләрә мәктәбин коридорундакы В. И. Ленин бүстүнүн өнүнә тәзә чичәкләр гојдурур. Сонра синифдә В. И. Ленинин бөјүк портретини вә шакирдләрин өзләринин һазырладыглары «Онлар Ленини көрмүшләр» фотостенди асдырыр. Бундан әлавә, Ленин мөвзусунда охунмасы мәсләһәт көрүлмүш әсәрләрдән дүзәлдилмиш витрин, һәмчинин «Һәдијјә» китабындакы «Зәнбил», «Фотограф» вә «Һәдијјә» һекајәләринин сүжети әсасында шакирдләрин чәкдикләри иллүстрасијалары да синифдә нүмајиш етдирир. Мүәллим гејд олунан тәдбирләрдә фәал иштирак етмиш, иллүстрасијалар, фотостенд, витрин һазырламыш шакирдләрин адларыны хүсуси гејд едир, сонра исә охунмуш һекајәләр үзрә суаллар верәрәк, шакирдләрин китабдакы әсәрләрдән нечә бәһрәләндикләрини јохлајыр. Бундан сонра, мүәллим «Зәнбил» һекајәси үзәриндә дајаныр вә ашағыдакы мәзмунда мүсаһибә апарыр:

М. — һекајәдә тәсвир олунан һадисәләр нә вахт баш вермишдир?

Ш. — «Зәнбил» һекајәсиндәки һадисәләр 1919-чу илин баһарында олмушдур.

Scanned with ACE Scanner

М. — Хәлил Мирзә ким иди вә В. И. Ленинин көрүшүнә нә мәгсәдлә кетмишди?

Ш. — Хәлил Мирзә көһнә Бакы фәһләси иди. Азәрбајчанда һөкм сүрән мүсават һөкумәтини девирмәк үчүн Бакы фәһләләри үсјан етмәјә һазырлашырдылар. Бу ишдә онлара көмәк етмәк үчүн бакылылар В. И. Ленинә мүрачиәт етмиш вә һәмин мәгсәдлә дә Хәлил Мирзәни Москваја көндәрмишдиләр.

М. — Хәлил Мирзә Москваја һансы јолларла кедирди?

Ш. — Хәлил Мирзә әввәлчә Һәштәрхана, Совет Русијасына кизли јолларла јаначаг апаран балыгчы кәмисиндә, сонра гатарла Москваја В. И. Ленинин көрүшүнә кетмишди.

М. — Хәлил Мирзәнин В. И. Ленин үчүн апардығы зәнбилдә нә варды?

Ш. — Бакылылар билирдиләр ки, Русијада ачлыгдыр. Одур ки, онлар Ленин үчүн кәрә јағы вә балыг күрүсү көндәрмишдиләр.

М. — Ленинин сәһәр јемәји нәләрдән ибарәт иди? Јазычы буну нечә тәсвир едир?

Ш. — Јазычы В. И. Ленинин сәһәр јемәјини беләә тәсвир едир: «Ағәнлүклү бир гадын, әлиндә сини... Иличин кабинетинә тәрәф јөнәлди. Сининин ичиндә бир стәкан ачыг рәнкли чај, јанында исә бир тикә гара чөрәк гојулмушду. Кичик бир тикә. Овучун ичиндән дә кичик».[1]

М. — Сизчә, һәмин гытлыға сәбәб нә иди?

Ш. — Ағгвардијачылар кәнч советләр өлкәсинә бөјүк зәрәр вурмушдулар, тахыл чатышмырды, әрзаг чох аз иди. Бу да өлкәдә гытлыға сәбәб олмушду.

М. — Владимир Илич Хәлил Мирзәни нечә гаршылады?

Ш. — Владимир Илич Бакыдан кәлмиш гонағы чох меһрибанлыгла гаршылады. Һәтта өзүнүн сәһәр јемәјини дә онун гаршысына гојду.

М. —Хәлил Мирзәнин кәлишинин сәбәбини билдикдән сонра В. И. Ленин нә деди?

Ш. — Ленин Бакы фәһләләринин чох дүзкүн һәрәкәт етдикләрини сөјләди вә деди ки, биз онларын гәләбәси үчүн һәр чүр көмәк едәчәјик. Бакы ингилабы үчүн һеч бир шеји әсиркәмәјәчәјик.

---

[1] Г. Илкин. «Һәдијјә», «Кәнчлик», Бакы, 1968, сәһ. 34.

М. — Хәлил Мирзәнин кәтирдији һәдијјәни Ленин нә етди?

Ш. — Бакыдан көндәрилән һәдијјәни В. И. Ленин ушаг евиндә тәрбијә олунан ушаглара көндәрди.

Әсәрин мәзмунунун там мәнимсәнилдијини јәгин етдикдән сонра, мүәллим һәмин дөврүн һадисәләри, Бакы фәһләләринин гәһрәман мүбаризәси, Совет Русијасыны чох чәтин шәраитдә јаначагла тә'мин етмәләри, В. И. Ленинин Азәрбајчан зәһмәткешләринин азадлыг уғрунда мүбаризәсинә рәһбәрлик етмәси мәсәләләри үзәриндә дајанды. «Онлар Ленини көрмүшләр» фотостендиндәки гочаман болшевикләр һаггында мә'лумат верди.

Мүәллим Ш. Мәммәдова бу мәшғәләни програм материалынын тәдрисиндән әввәл тәшкил етмишди. Онун һаглы е'тираф етдији кими, Ленин мөвзусу чох мәс'ул, һәм дә мүрәккәб мөвзудур. Тәкчә програм материалы илә шакирдләрә бу барәдә кениш мә'лумат вермәк мүмкүн олмур. Одур ки, синифдә өјрәдиләчәк мөвзудан әввәл шакирдләрин синифдәнхарич мүхтәлиф тәдбирләрдә иштирак етмәләринә еһтијач дујулур. Анчаг бу мөвзуда синифдәнхарич бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилдикдән сонра, синифдә өјрәдилән биликләрин вә кениш мәзмунлу олур, һәмчинин узун мүддәт јаддан чыхмыр.

Бизчә, һәр бир мүәллим (Ш. Мәммәдова кими) синифдәнхарич тәдбирләр васитәсилә шакирдләрә кениш мә'лумат версә, сонралар (јә'ни синифдә Г. Илкинин «Һәдијјә» һекајәсинин тәдриси заманы) В. И. Ленинин даим ушагларын гајғысына галдығы, Азәрбајчан зәһмәткешләринә бөјүк көмәк көстәрдији вә бу мөвзуда гочаман болшевикләрин хатирәләри барәдә тәкрар сөһбәт ачмаға еһтијач дујулмаз, беләликлә, вахта гәнаәт едиләр вә әсәрдәки дикәр мәсәләләр даһа кениш шәрһ олунар.

Бир сыра мүәллимләримиз шакирдләрә В. И. Ленинин һәјаты вә онун республикамызын ады илә бағлы олан фәалијјәти барәдә даһа кениш мә'лумат вермәк, јарадычылығы синифдә өјрәдилмәјән јазычыларын әсәрләри илә дә мәктәблиләри таныш етмәк мәгсәдилә Ленин мөвзусунда јазан башга јазычыларын әсәрләрини дә охутдурур, тәһлил вә мүзакирә едирләр. Бу заман јенә дә әсас мәгсәд програм материалы васитәсилә вериләчәк билијин даһа дәриндән мәнимсәнилмәси олур.

Scanned with ACE Scanner

Мәсәлән, Бакыдакы 9 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими З. Гуламәлијева Ленин мөвзусунда синифдәнхарич оху мәшғәләсиндә Мир Чәлалын «Илк һәдијјә» һекајәсини мүзакирә вә тәһлил едир. Шакирдләр һәмин һекајә васитәсилә өјрәнирләр ки, јенә Совет һакимијјәти гурулмуш кәнч Азәрбајчан республикасындан VIII Советләр гурултајына кедән нүмајәндәләр арасында Губа зәһмәткешләринин нүмајәндәси Гасым да вар иди. О, губалыларын һәдијјәсини — бир јешик Губа алмасыны да рәһбәрә совгат апармышды.

Рәһбәр Гасымы чох сәмими гаршыламыш, јенә азадлыға чыхмыш Азәрбајчан зәһмәткешләринин вәзијјәти илә марагланмышды. Мүәллим, хүсусән Иличлә Гасым арасындакы сөһбәти шакирдләрин нәзәринә даһа габарыг шәкилдә чатдырмаг мәгсәди илә ашағыдакы парчаны тәкрар охутдурур:

— «Владимир Илич, кәндлиләр мәнә хаһишлә тапшырыблар ки, онларын сәмими саламыны сизә јетирим.

— Кәндлиләрин јашајышы нечәдир, торпаг алыблармы?

— Бәли, алыблар. Совет һөкумәтиндән чох разыдырлар. Торпаг пајламаға башламышыг. Кәндлиләр өзләри мүлкәдар торпагларыны алыб, өз араларында бөлүшдүрүрләр.

— Бу, чох јахшыдыр! Биз мүсәлман кәндлиләринә өз дүшмәнләрини таныда билмишиксә, бүтүн Шәрги ајылда биләчәјик!».[1]

Мүәллим шакирдләрә изаһ едир ки, В. И. Ленин Азәрбајчанла даим марагланыр, ону Шәргин гапысында нүмунәви бир республика кими көрмәк истәјирди. Рәһбәр инанырды ки, Азәрбајчан бүтүн Шәрг үчүн ән јахшы нүмунә олачагдыр. Ејни заманда һекајәни тәһлил едән мүәллим ајдынлашдырыр ки, В. И. Ленин даим ушагларын гајғысына галырды. Хүсусән Совет һакимијјәтинин илк илләриндә әрзаг чәһәтдән корлуг чәкән зәһмәткеш балаларынын вәзијјәти В. И. Ленини нараһат едирди. О һәр васитә илә олурса-олсун, хәстә, јетим ушаглары јемәк вә палтарла тә'мин етмәји тәләб едир, өзү дә бу ишдә јахындан иштирак едирди. «Илк һәдијјә» һекајәсиндә Мир Чәлал бу мәсәләјә тохунмуш, рәһбәрин ушаглара көстәрдији гајғыдан бәһс етмишдир. Һәмин һекајәдәки бир факт да шакирдләр үчүн ајдынлашдырылмалыдыр: әсәрдә

[1]. Мир Чәлал, «Илк һәдијјә» һекајәси, «Бөјүк Ленинә» китабындан, Азәрнәшр, Бакы, 1969, сәһ. 51—52.

В. И. Ленинин Губаја чап машыны көндәрилмәсиндән дә бәһс едилир. Мүәллим шакирдләрә сөјләјир ки, һекајәдә һаггында данышылан чап машыны Губаја 1921-чи илин әввәлләриндә көндәрилмишдир. 1921-чи илин 22 апрелиндә, В. И. Ленинин анадан олмасынын 51-чи илдөнүмү күнүндә һәмин чап машынында республикамызда илк дәфә рајон гәзети чап олунмушдур. Гәзетин илк ады «Әхбар» («Хәбәрләр») иди. Һазырда һәмин гәзет «Шәфәг» ады илә чыхыр вә Губа зәһмәткешләринин коммунист тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр. 50 илдән дә чох мүддәтдә В. И. Ленин адына мәтбәәдә Губа рајон гәзетинин нәшриндә истифадә едилән В. И. Ленинин һәдијјәси — 5274 нөмрәли «Универсал» маркалы чап машыны һазырда В. И. Ленин Мәркәзи музејинин Бакы филиалында гијмәтли јадикар кими сахланылыр.

Бу синифдәнхарич оху мәшғәләси һәм шакирдләри В. И. Ленин һаггында әсәр јазмыш даһа бир јазычынын — Мир Чәлал Пашајевин јарадычылығы илә, һәм дә онлары В. И. Ленинин фәалијјәти, республикамызын һәјаты илә бағлы хејли әлавә материалла таныш едир.

Һәр ики истигамәтдә апарылан синифдәнхарич оху мәшғәләләри програм материалынын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә хидмәт едир. Сонралар програм материалы тәдрис едиләркән, бу мөвзуда синифдәнхарич иш апарылмасынын нә гәдәр әһәмијјәтли олдуғу бир даһа ајдын олур. Шакирдләр дәрсдә бөјүк фәаллыг көстәрир, өјрәдилән материалы даһа дәриндән, даһа шүурлу мәнимсәјирләр.

ПАРТИЈАНЫН ӘДӘБИЈЈАТ ҺАГГЫНДА ГӘРАРЛАРЫНЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР

Акиф ӘЛИЈЕВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

Орта мәктәбдә совет әдәбијјатынын тәдрисиндә Сов. ИКП МК-нын әдәбијјат вә инчәсәнәтә даир «Партијанын бәдии әдәбијјат саһәсиндә сијасәти һаггында» (1925), «Әдәби-бәдии тәшкилатларын јенидән гурулмасы» (1932), Сов. ИКП МК-нын «Звезда» вә «Ленинград» журналлары һаггын-

Scanned with ACE Scanner

да», «Драм театрларынын репертуары вә ону јахшылаш-
дырмаг тәдбирләри һаггында» (1946), «Совет ушаг әдәбиј-
јатынын ишини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаг-
гында» (1969), «Әдәби-бәдии тәнгид һаггында» (1972),
«Јарадычы кәнчләрлә иш апарылмасы һаггында» (1976) гә-
рарлары Сов. ИКП програмынын, һабелә партијамызын XXV
гурултајынын тарихи гәрарларынын өјрәдилмәсинә хүсуси
јер верилир.

Сов. ИКП МК-нын гәрарлары әдәбијјат тәдрисиндә әса-
сән ики истигамәтдә өјрәдилир. Биринчиси, әдәби просес, ја-
худ ајры-ајры јазычыларын јарадычылығыны тәһлил едәр-
кән партија сәнәдләриндәки мүддәалар методоложи әсас ки-
ми көтүрүлүр, әдәби һадисәләр вә фактлар онларын әсасын-
да ајдынлашдырылыр. Икинчиси, Сов.ИКП МК-нын әдәбиј-
јат вә инчәсәнәт һаггында гәрарлары ајрыча мөвзу кими
өјрәнилир. Гәрарын мәзмуну вә мүддәалары ајдынлашдыры-
лыб мәнимсәнилир. Һәр ики истигамәтдә апарылан ишләр
бир-бири илә сых әлагәдардыр.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә баш верән әдәби
һадисәләри марксистчәсинә изаһ едиб гијмәтләндирмәк үчүн
«Партијанын бәдии әдәбијјат саһәсиндә сијасәти һаггында»
гәтнамәнин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Һәмин гәрар өјрә-
дир ки, әдәби просес мүвафиг дөврүн ичтимаи-сијаси вә-
зијјәти илә сых бағлыдыр вә бу вәзијјәтә ујғун олур.

1920-чи илләрин әввәлләриндә ичтимаи-сијаси һәја-
тын, хүсусилә «тәсәррүфат просесинин» мүрәккәблији әдәби
мүһитә дә тә'сирини көстәрирди. Буна көрә дә чохлу әдәби
мејлләр мүшаһидә едилирди. Партијанын әдәбијјат саһә-
синдә сијасәти һаггында гәтнамәси һәмин дөврүн әдәби про-
сесини дүзкүн вә дәриндән баша дүшмәјә көмәк едир.

Сонракы дөврләрдә дә бәдии әдәбијјатын инкишафы про-
сеси тәһлил олунаркән партија гәрарларынын бу ики чәһә-
ти—һәм дөврүн әдәби вәзијјәтини дүзкүн гијмәтләндирмәк
барәдә мүддәаларын әсас көтүрүлмәси, һәм дә гәрарларын
әдәбијјатын инкишафына тә'сири нәзәрә алынмалыдыр. Ај-
ры-ајры јазычыларын јарадычылығы вә онларын әсәрләри
өјрәдиләркән дә партија гәрарларынын әһәмијјәти конкрет
мисаллар әсасында әтрафлы изаһ олунмалыдыр. Мәсәлән,
онунчу синифдә халг јазычысы М. Һүсејнин «Абшерон» ро-
маныны тәдрис едәркән мүәллим изаһ етмәлидир ки, өлкәдә
нефт сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар Сов.ИКП МК-нын
тарихи гәрары нәинки нефтчиләр, һәм дә сәнәткарлар гар-

шысында чох мүһүм вә шәрәфли вәзифәләр мүәјјәнләшдирди.
Хүсусилә партијамызын Мәркәзи Комитәсинин «Звезда» вә
«Ленинград» журналлары һаггында», «Драм театрларынын
репертуары вә ону даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри
һаггында» гәрарларында бир сыра јазычыларда муша-
һидә едилән идејасызлыг тәнгид олунду, мүасир мөв-
зуларда ән актуал проблемләр барәдә әсәрләр јаратмаг мү-
һүм бир вәзифә кими гаршыја гојулду. Халг јазычысы М.
Һүсејнин «Абшерон» романы да һәмин вәзифәләрин һәјата
кечирилмәсинин нәтичәсиндә јаранды. Бу гәрарларын тәләб-
ләринә јүксәк сәнәткарлыгы илә чаваб верән М. Һүсејн гәһ-
рәман Бакы нефтчиләринин һәјатыны, мәишәтини чанлы
бојаларла әкс етдирмишдир.

Онунчу синифдә партијанын бә'зи гәрарларынын ајрыча
мөвзу кими өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур. Бунунла әлагәдар
олараг «Мүнтәхәбат»да «Партијанын бәдии әдәбијјат саһә-
синдә сијасәти һаггында» гәтнамәсинин вә «Әдәби-бәдии
тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» гәрарынын
мәтни, һабелә бир сыра партија сәнәдләриндән мәдәнијјәт
вә әдәбијјата даир парчалар верилмишдир. Һәмин матери-
аллар һәм дәрсдә, һәм дә дәрсдәнкәнар мәшғәләләрдә диг-
гәтлә өјрәнилмәлидир. Бу сәнәдләрдәки мүддәалары әзбәр-
ләмәк кифајәт дејил, онлары шүурлу шәкилдә баша дүшмәк,
ајры-ајры әдәби һадисәләр әсасында онлары изаһ етмәк, һә-
мин мүддәалары конкрет әдәби материалларын изаһында
тәтбиг етмәји бачармаг лазымдыр. Беләбир бачарығы ша-
кирдләрә ашыламаг үчүн конкрет суал вә тапшырыглардан,
чалышмалардан кениш истифадә олунмалыдыр.

1972-чи илдә әдәби ичтимаијјәт Сов. ИКП МК-нын «Әдә-
би-бәдии тәнгид һаггында»кы гәрарыны бөјүк фәрәһ вә
севинч һисси илә гаршылады. Партија әдәбијјат вә сәнәтин
инкишафында, јени јүксәлишдә мүһүм амил олан әдәби-бә-
дии тәнгидин наилијјәтләрини, хидмәтләрини көстәрди.
Мөвчуд олан нөгсанлары арадан галдырмаг јолларыны мү-
әјјәнләшдирди.

Лакин тәәссүф һисси илә гејд етмәк лазымдыр ки, орта
мәктәбдә Сов.ИКП МК-нын бу мүһүм гәрары совет әдәбиј-
јатынын тәдриси илә лазыми сәвијјәдә әлагәләндирилмир.
Бунун нәтичәсидир ки, әдәбијјат мүәллимләримизин бир гис-

[2] «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 1.

Scanned with ACE Scanner

ми сон дөврдә јазылмыш бәдии әсәрләрин идејасыны ачмагда чәтинлик чәкирләр. Һалбуки, јухары синифләрдә, хүсусилә онунчу синифдә һәмин гәрардан кениш сөһбәт ачмаг, онун әһәмијјәтини көстәрмәк лазымдыр. Шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр ки, совет әдәбијјаты вә онунла сых әлагәдә инкишаф едән әдәби-бәдии тәнгид партијамызын бу тарихи гәрарыны, коммунизм гуручулуғунун мүһүм игтисади, сијаси, мәдәни проблемләрини һәјата кечирмәк уғрунда мүбаризәдә партијамызын вә халгымызын кетдикчә даһа фәал, даһа јахын көмәкчиси олур.

Сов. ИКП МҚ-нын «Әдәби-бәдии тәнгид һаггында» гәрарында көстәрилдији кими, «Тәнгидин вәзијјәти коммунизм гуручулуғунда бәдии мәдәнијјәтин артан ролундан ирәли кәлән тәләбләрә һәлә тамамилә ујғун дејилдир. Совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин инкишафы сосиалист милләтләри мәдәнијјәтинин гаршылыглы сурәтдә зәнкинләшмәси вә јахынлашмасы просесләри кифајәт гәдәр дәриндән тәһлил олунмур».[1]

Партија гәрарларында көстәрилән наилијјәт вә нөгсанлар бүтүнлүклә мүасир Азәрбајчан әдәби тәнгидинә дә аиддир. Бу тарихи гәрардан сонракы илләрдә Азәрбајчан әдәби тәнгиди хејли инкишаф етмиш, јени јарадычылыг наилијјәтләри газанмышдыр. Әдәби мәтбуатымызда, јазычылар иттифагынын бөлмәләриндә мүасир әдәбијјатымызын ајры-ајры проблемләри мүзакирә олунур, конкрет әсәрләр, китаблар һаггында мүхтәлиф рә'јләр чап олунур, кениш тәһлили мәгаләләр верилир.

Сов. ИКП МҚ-нын бу гәрары мүасир совет әдәбијјатынын инкишафында кениш үфүгләр ачыр. Совет әдәбијјатынын тәдриси просесиндә мүәллим Сов. ИКП МҚ-нын һәмин гәрарына истинад етмәли, бәдии әсәрин идеја истигамәтини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәјә хүсуси диггәт јетирмәлидир.

Сәнәтдә форма мүхтәлифлијини, фәрди үслублары, сағлам јарадычылыг ахтарышларыны һәссаслыгла көрән вә кәшф едән әдәби-бәдии тәнгид јени мүсбәт мејлләри, көзәл тапынтылары вахтында дүзкүн истигамәтләндирир, бәдии фикри, әдәбијјатын рәнкарәнк ифадә васитәләрини бүтүн естетик тә'сир гүдрәтини коммунизм идејаларымыза хидмәт етмәјә јөнәлдир.

---

[1]. Сов.ИКП МК-нын «Әдәби-бәдии тәнгид һаггында»кы гәрары. «Коммунист» гәзети, 1972-чи ил (јанвар).

Сон дөврдә һәм классик, һәм дә мүасир әдәбијјатын ваҹиб проблемләри барәдә бир сыра гијмәтли әсәрләр јаранмышдыр. Бунунла белә мүасир әдәби-бәдии тәнгидә верилән тәләбләр даһа чиддидир. Партија вә һөкумәтимиз өз камиллији, естетик, идеја-сијаси сәвијјәси е'тибары илә сағлам руһлу, фикир дәринлији, бәдии дәјәри илә сәнәт әсәрләри сәвијјәсинә јүксәлән инчиләр јаратмағы јазычы вә шаирләримиз гаршысына мәгсәд гојур.

Мүәллим 1950—1960-чы илләрин әдәбијјатыны тәдрис едәркән әдәби тәнгидимизин бу наилијјәтләрини дәрсдә өн плана чәкмәли, тәнгидин әдәби просеси мүнтәзәм олараг изләдијини, она идеја-сијаси, сәнәткарлыг чәһәтдән истигамәт вердијини шакирдләрә чатдырмалыдыр. Мүәллим көстәрмәлидир ки, әдәбијјата ардычыл гајғы көстәрән партијамыз әдәби-бәдии тәнгидин инкишафы, камилләшмәси просесинә хүсуси диггәт көстәрмиш, онун күчлү вә зәиф чәһәтләрини әтрафлы тәһлил етмиш, даһа јүксәк сәвијјәјә галхмасы үчүн конкрет тәдбирләр көрмүшдүр.

Сов. ИКП МҚ Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МҚ-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев јолдаш Азәрбајчан јазычыларынын VI гурултајындакы нитгиндә әдәби тәнгидимизин мүвәффәгијјәтләрини вә нөгсанларыны кениш шәрһ едәрәк демишдир: «Тәнгид әдәбијјатын мәнафејинә, демәли, ад-санындан вә кечмиш хидмәтләриндән асылы олмајараг јазычыларын өзләринин мәнафејинә хидмәт етмәлидир. Тәәссүф ки, бә'зи тәнгиди чыхышлар һәм форма, һәм дә маһијјәт е'тибары илә чылыз олур, бәзән субјективист, гәрәзкар характер дашыјыр. Тәнгидчиләримиз чари әдәбијјатла аз мәшғул олурлар, кениш охучу күтләси ичәрисиндә бөјүк мараг ојадан ајры-ајры әсәрләр һаггында узун мүддәт фикир сөјләмир, бә'зи мүәллифләрин ачыг-ашкар сәһвләри һаггында сукур вә ја бунлара мөвзунун актуаллығы илә бәраәт газандырырлар. Бунунла әлагәдар олараг унудулмаз Сәмәд Вурғунун сөзләрини сизә хатырлатмаг истәјирәм: «Наһаг јерә бә'зи тәнгидчиләр, һәмчинин мүәллифләрин өзләри әсәрин формасынын јохсуллуғуну вә ја солғунлуғуну «мөвзунун актуаллығы» илә пәрдәләмәк истәјирләр. Әкәр бу вә ја дикәр бир мөвзу һәјатда доғрудан да актуалдырса, белә мөвзу образлылыгдан мәһрум вә солғун бир формада јазылмыш әсәрдә өз актуаллығыны да итирәр. Бәдии әсәри тәһлил едәркән бир мөвзунун актуаллығы һаггында үмумијјәтлә мүчәррәд шәкилдә јох, конкрет бир әсәрдә мөвзунун конкрет бәдии

һәлли һаггында данышмалыјыг». Сәмәд Вурғунун бу сөзләри бу күн дә актуал сәсләнир, бүтүн әдәбијјат ишини даһа да јахшылашдырмаг үчүн фајдалы мәсләһәтдир».[1]

Бу һәрарәтли чағырыша әдәби тәнгидин јени парлаг нүмунәләри илә чаваб вермәк, әдәбијјатымызын чошғун инкишафына сәмәрәли көмәк етмәк мүасир тәнгидчиләримизин вә әдәбијјатшүнасларымызын борчудур.

1950—1960-чы илләрин әдәби тәнгиди һаггында данышаркән мүәллим гејд етмәлидир ки, тәнгид әдәбијјатын гәлби, виҹданы олмалыдыр. Әкәр сәнәт адына лајиг олмајан јазылара тәсадүф олунарса, һәјатын вә заманын мүһүм тәләбләриндән узаг олан белә јазыларла охучунун зөвгү корланарса, мә'нәви инкишафы ләнкијәрсә, тәнгидин сусмасы бағышланмаздыр. Поезијанын, нәсрин, драматуркијанын гәһрәманы һәјат, чанлы адамлардырса, тәнгидин гәһрәманы јазычынын јарадычылыг талејидир. Әкәр тәнгид өз гәһрәманыны јарымчыг, гејри-објектив шәкилдә тәгдим едирсә, демәли о, өз вәзифәсинин өһдәсиндән кәлә билмир.

Мүасир әдәбијјатшүнаслығын көркәмли нүмајәндәләриндән академик М. Чәфәров, М. Ибраһимов, проф. Б. Нәбијев өз јахшы тәдгигатлары илә совет филолокијасыны даһа да зәнкинләшдирмишләр. Б. Нәбијевин «Тәнгид вә әдәби просеси», Ј. Гарајевин «Мүасирлик јолларында» Ј. Сејидовун «С. Рәһимовун романлары», Ә. Ағајевин «Азәрбајчан совет поезијасы», Ш. Салмановун «Драматургла диалог», М. Чәлал, Р. Рза, М. Гулузадә, К. Талыбзадә, Ә. Мирәһмәдов вә башгаларынын әдәби-тәнгиди мәгаләләри охучуларын бөјүк марағына сәбәб олмушдур.

Мүәллим әдәби-бәдии тәнгидә даир мә'луматыны кенишләндирмәк мәгсәдилә күндәлик мәтбуаты мүнтәзәм олараг изләмәли, ајры-ајры сәнәткарларын јубилеји мүнасибәтилә дәрч олунмуш әдәби-бәдии мәгаләләр васитәси илә билик даирәсини кенишләндирмәлидир. Бу бахымдан сон илләр әдәби мәтбуатымызда И. Нәсиминин 600 иллији, С. С. Ахундовун 100 иллији, С. Рүстәмин вә С. Вурғунун 70 иллији, Ү. Һачыбәјовун 90 иллији, Р. Рзанын 60 иллији вә с. сәнәткарларын јубилејләри мүнасибәтилә дәрч олунмуш әдәби-бәдии мәгаләләр мүәллимә зәнкин фактлар верир.

Классикләримизи хатырламаг, онларын кешмәкешли өмүр јолларыны охучулара чатдырмаг саһәсиндә дә әдәбијјатшүнасларын ролу бөјүкдүр. Онлар кечмиши бу күнүн тәләбләри илә ишыгландырырлар. Бу чәһәтдән орта мәктәбдә тәдрис олунан «Короғлу», гәдим «Дәдә-Горгуд» епосу, «Нәсими јарадычылығы һаггында» вә с. бу силсилә мөвзулары мүәллим тәдрис едәркән ејни адлы мөвзулар үзрә јазылмыш Анарын «Дәдә-Горгуд», С. Рүстәмин «Гачаг Нәби», Габилин «Нәсими» вә с. әсәрләриндән дә јери кәлдикчә сөһбәт ачмаг лазымдыр.

Нәсими јарадычылығындан данышаркән мүәллим шакирдләрин диггәтини бөјүк шаирә һәср олунмуш Р. Рзанын «Чәсарәт вә мәрдлијин јүксәк поезијасы» мәгаләсинә дә јөнәлтмәлидир. Чүнки орта мәктәб дәрслијиндә И. Нәсими јарадычылығындан кениш бәһс олунмур. Мүәллим дәрсдә халг шаири Р. Рзанын Нәсими јарадычылығына һәср олунмуш мәгаләсиндән нүмунәләр көстәрмәлидир. Р. Рза јазыр: «Дејирләр ки, гызыл торпагда галмагла дәјәрини итирмәз. Бу сөзләр һәгиги сәнәт әсәри һаггында да дејилсә, доғрудур... 500 илдән артыгдыр ки, шаир, философ И. Нәсиминин көзләри әбәди гапанмыш, додаглары өлүм сүкутунда сусмушдур. Бу күн онун јаратмыш олдуғу өлүмсүз әсәрләри, надир эглә, парлаг исте'дада, мәғрур хәјала малик олан чәсур, дөнмәз бир инсанын севинч вә кәдәринин изтирабыны, гәлб ағрыларыны бизә јетирир».[1]

Мүәллим бу сөзләри Р. Рзанын конкрет мүшаһидәләринин нәтичәсиндә јарандығыны көстәрәрәк сәнәткар И. Нәсиминин јарадычылыг пафосуну шакирдләрә өјрәтмәлидир.

Көркәмли сәнәткарларымызын зәнкин јарадычылыг ирсинин топланыб нәшр олунмасы, јени-јени әдәбијјатшүнаслыг әсәрләринин, әдәби-тәнгиди мәгаләләрин јаранмасы мүәллимләрдән даһа чох чалышмағы, мүтаилә етмәји тәләб едир. Хүсусилә Н. Кәнчәви, М. Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, С. Рүстәм, С. Рәһимов вә с. сәнәткарларын һәјат вә јарадычылығыны тәдрис едән мүәллим һәмин сәнәткарлар һаггында јазылмыш әсәрләрә кениш истинад етмәли вә һәмин әсәрләри әдәби-бәдии тәнгид бахымындан изаһ етмәлидир ки, өлмәз сәнәткарларын әсәрләри әдәбијјатшүнаслығын, әдәби-тәнгидин кениш тәһлил објектинә чеврилмиш вә јүксәк гијмәтләндирилмишдир.

---

[1]. «Азәрбајчан» журналы, 1976-чы ил, № 6, сәһ. 14.

[1]. Р. Рза, «Чәсарәт вә мәрдлијин јүксәк поезијасы». «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, сентјабр, 1973-чү ил.

Совет әдәбијјатынын бүтүн тарихи боју инкишафында партија рәһбәрлији бөјүк вә һәлледичи рол ојнамыш вә ојнамагдадыр. Партијанын бүтүн гәрар вә гәтнамәләри илә јанашы, әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләринә партија гурултајларынын гәрарларында да әһәмијјәтли јер верилир.

Нәзәрдән кечирдијимиз партија сәнәдләри көстәрир ки, Коммунист Партијасы совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин бүтүн инкишафы тарихи боју онун актуал мәсәләләри илә јахындан мәшғул олмуш, онун идеја-естетик, сәнәткарлыг сәвијјәсини галдырмаға тајғы көстәрмиш, инкишаф мејлләрини истигамәтләндирмишдир, буржуа сәнәтинин чүрүк идејаларына, формализмин вә модернизмин тә'сиринә гаршы мүбаризәдә совет јазычыларына вә тәнгидчиләринә билаваситә көмәк етмишдир.

НӘЗМИН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНӘ ДАИР ГАЗАНЫЛМЫШ БИЛИКЛӘРИН ИФАДӘЛИ ОХУЈА ТӘТБИГИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Зија АБДУЛЛАЈЕВ
Азәбрајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

НӘЗМ әсәрләринин ифадәли охусуну әдәбијјат нәзәријјәсинә даир биликләрин тәтбигиндән ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Ифадәли охуну нәзмин хүсусијјәтләри һаггында биликлә мүвази шәкилдә әлагәләндирдикдә, тәдрисин сәмәрәли тәшкилинә наил олмаг мүмкүндүр. Нәзмин хүсусијјәтләри дедикдә, башлыча олараг үч чәһәт—вәзн, бөлкү, гафијә системи нәзәрдә тутулур.

Мәктәблиләр һәлә кичик јашларындан ше'р нүмунәләри илә гаршылашыр, I—III синифләрдә ону нәзәри бахымдан арашдыра билмәсәләр дә нәсрдән ајырыр, ифадәли оху заманы фәргләндирә билирләр. Дөрдүнчү синифдән башлајараг шакирдләрин ше'р һаггында мә'луматлары кенишләндирилир, онлара вәзн, ше'р бөлкүләри, гафијә системинә даир илкин нәзәри биликләр верилир.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан ше'риндә үч вәзн-һеча, әруз вә сәрбәст вәзнләр ишләнилмиш вә ишләнилмәкдәдир. IV—VII синифләрин мөвчуд програмында һәр үч вәзндән нүмунәләр вардыр. Биз бурада онларын һамысына дејил, јалныз һеча вәзнинә мәхсус чәһәтләрин ифадәли оху заманы нәзәрә алынмасы мәсәләси үзәриндә дајаначағыг.

Һеча Азәрбајчан ше'ринин доғма вәзни олуб, гәдим тарихә, ән'әнәјә маликдир. О, мүасир поезијамызда апарычы вәзндир. IV—VII синифләрдә тәдрис едилән ше'рләрин әксәријјәти дә бу вәзндәдир.

Нәзмин заһири әламәтләринә ујмајан бөјүк сәнәткарлар һәмишә форманы мәзмуна табе етмишләр. С. Вурғунун, С. Рүстәмин јарадычылығындан IV—VII синифләрдә верилән нүмунәләр бу бахымдан хүсусилә сәчијјәвидир. Онлар мәзмунун тәләбинә ујғун олараг бир ше'рдә һеча вәзнинин бир нечә шәклиндән вә буна мүвафиг олараг да бөлкү системиндән истифадә етмишләр. Бурадан белә нәтичә чыхарылмалыдыр ки, ифадәли оху заманы форма вә мәзмуна ујғун услуб сечилмәлидир. Ифадәли охудакы фасилә ше'рдәки бөлкүјә әсасланыр. Јери кәлдикчә ше'р вә ифадәли оху техникасындакы бу ики чәһәт гаршылыглы шәкилдә арашдырылдыгда идеја-мәзмун үзәриндә иши даһа јахшы тәшкил етмәк олур.

Ше'рин әсас хүсусијјәтләриндән бири кими, гафијә шакирдләрин нәзәринә даһа тез чатыр. Шакирдләрин гафијә һаггында билилкләри дәринләшдикчә онларын ифадәли оху вәрдишләри дә камилләшир. Бу исә ифадәли охуда тәләффүз заманы өзүнү бирузә верир.

IV—VII синифләрдә тәдрис олунан нәзм әсәрләри зәнкин гафијә системинә маликдир. Бу зәнкинлик әсәрин идеја-бәдии, естетик дәјәринин јүксәк олмасына дә тә'сир едир.

Јухарыда дејиләнләри конкрет олараг «Муған» поемасындан парчаларын тәдриси илә бағлы нәзәрдән кечирәк.

VI синифдә халг шаири С. Вурғунун «Муған» поемасындан парчаларын тәдрисинә програмда 3 саат вахт ајрылмышдыр. Бу саатларда шакирдләр әдибин һәјат вә јарадычылығы һаггында әввәлләр әлдә етмиш олдуглары мә'луматы даһа да кенишләндирмәклә јанашы, поемадан верилмиш парчаларын идеја-мәзмунуну мәнимсәјир, дүзкүн, ифадәли охумаг вәрдишини мөһкәмләндирир, әсәрләрлә әлагәдар әдәбијјат нәзәријјәсинә даир биликләрини дәринләшдирирләр. Поемадан дәрсликдә верилмиш парчалар чох да кениш дејилдир вә бу, һәмин парчаларын бүтүнлүклә синифдә охусуна имкан верир.

мунунун анлашылмасы үчүн ифадәли оху ачар ролу ојнајыр.

Поемадан верилмиш парчаларын тәһлили, онун идеја-мәз-

Scanned with ACE Scanner

Мәктәб тәчрүбәсиндә поемадан парчаларын тәдриси ашағыдакы гајдада планлашдырылыр:

1) «Минкәчевир гәһрәманы» парчасынын охунмасы, мәзмунун өјрәдилмәси. 1 саат.

2) «Гәһрәманын зәфәри» һиссәсинин охунмасы вә мәзмунун өјрәдилмәси. 1 саат.

3) «Јени шәһәр»ин охунмасы вә мәзмунун мәнимсәдилмәси. Поемадан парчаларын гыса тәһлили. Сарван вә Манја сурәтләри. 1 саат.

Мөвзунун тәдрисинин бу чүр тәшкили һәр парча үзәриндә 1 саат дајанмаға имкан верир. Демәли, һәмин вахт елә планлашдырылмалыдыр ки, шакирдләр 45 дәгигә әрзиндә әсәрин идеја-мәзмунуна даир ән үмуми мә'луматы алсынлар, әсәри ифадәли охуја билмәк үчүн дүзкүн истигамәт әлдә етсинләр. Мәгсәдә наил олмаг үчүн мәзмун үзәриндә иш заманы әсәрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә дә нәзәр салмаг лазым кәлир.

«Муған» поемасында, әсасән, јени дөврүн тәнтәнәси, гәһрәман совет адамларынын әли илә боз сәһраларын бәрәкәтли тарлалара чеврилмәси тәсвир олунур; јени инсана мәхсус мәрдлик, чәсурлуг, јенилмәзлик, садәлик вә с. кими кејфијјәтләр чанлы лөвһәләрлә верилир. Тәдрис олунан парчаларын һәр бириндә мүәллиф мәгсәдиндән, мөвзунун характериндән, идејадан асылы олараг мүхтәлиф үслублардан истифадә етмишдир. Одур ки, оху заманы материалы фикри һиссәләрә бөлмәк лазым кәлир. Мәсәлән, «Минкәчевир гәһрәманы» парчасыны ашағыдакы кими бөлмәк олар: 1) Минкәчевирдә кедән тикинтинин тәсвири (бурада мүәллиф чанлы лөвһә јаратмышдыр). 2) Сарванын кечмиши һаггында мүәллифин мә'луматы (бурада мүәллиф тәһкијә үсулуну сечмишдир). 3) Сарван Минкәчевир тикинтисиндә (лөвһә).

«Гәһрәманын зәфәри» парчасында социализм јарышынын јекунуна һәср олунмуш тәнтәнә, Сарванла Манја арасында кедән әмәк мүбаризәсинин нәтичәси верилир.

«Јени шәһәр» һиссәсиндә инсан әмәјинин көзәл бәһрәси— Боз дағын гојнунда салынмыш шәһәрин мәнзәрәси поетик дилдә ифадә олунур.

Мүәллиф һәр һиссәдә мәзмуна, мәгсәдинә ујғун олараг тәсвир үсулу, бәдии тәсвир васитәләри сечмиш, мисраларын мүхтәлиф дахили бөлкүсүндән, гафијәләнмә системиндән, һеча вәзнинин мүхтәлиф өлчүләриндән истифадә етмишдир.

Әсәрдән тикинти мејданынын тәсвири һиссәсини нәзәрдән кечирәк:

а Чар чәкир чархларын /чахнашыг сәси, 6+5=11.
б Чар чәкир, гышгырыр /нәһәнк моторлар! 6+5=11.
а Гызыр балталарын /полад пәнчәси, 6+5=11.
в Илдырым... илдырым /вурур Боздағы 6+5=11.
в О дашлы, гумсаллы, /килли торпағы 6+5=11.
б Удур... лај-лај удур (екскаваторлар, 6+5=11.
б Һај салыр, гышгырыр (нәһәнк моторлар! 6+5=11.

Ше'рдән көрүндүјү кими, бәндин биринчи мисрасы илә үчүнчү («сәси», «пәнчәси»), икинчи мисрасы илә алтынчы вә једдинчи мисралары («нәһәнк моторлар», «екскаваторлар») гафијәләнир. Ше'рин дөрдүнчү вә бешинчи мисралары өз араларында һәмгафијәдирләр. «Чар чәкир» вә «һај салыр» ифадәләринин синоним олдуғуну нәзәрә алсаг, дејә биләрик ки, икинчи мисра бәндин сонунда тәкрар олунур. Мәзмуна ујғун олараг мүәллиф әзәмәтли үслуб сечмиш вә бунун үчүн 6+5=11 бөлүмүндән истифадә етмишдир. Лакин һәмин әзәмәт аһәнки ағырлашдырмыр. Хүсусилә аллитерасијадан—тәглид јолу илә јаранмыш сөзләрдән истифадә едилмәси ритмин ојнаглығыны артырыр. Бурада мәзмуна ујғун олараг ритм даһа ојнагдыр. Бу заман сакит, ади данышыг тонунда оху лазыми тә'сир јарада билмәз. Синиф охусу, һеч шүбһәсиз, сәһнә охусундан фәргләнмәлидир. Сәһнә охусуна хас олан жестләр, мимика һәр заман синиф үчүн мәгбул сајыла билмәз. Буна көрә дә һиссәјә хас олан кејфијјәтләр, әсасән, сәсин тонунда өз әксини тапмалыдыр. («Минкәчевир гәһрәманы» парчасындан илк үч бәнди коллектив ифадәли охудугда мәгсәдә даһа чох наил олмаг мүмкүндүр). Мүәллиф әсәрдә тәкчә лөвһә јаратмыр, бурада доғма јурда, онун бир парчасы олан Минкәчевирә үмумхалг мәһәббәтини ифадә едир. Јени заманда бу тәсвирләрдә шаирин һәдсиз севинчи, бөјүк гуручулуг ишләриндән доған гүруру дујулур вә буна көрә дә бүтүн бунлар: мәһәббәт, севинч, гүрур вә ифтихар сәсин тонунда, интонасијада өз әксини тапмалыдыр. X синифдә тәдрис олунан «Зәнчинин арзулары» поемасында да зәнчи рәссамын чыхышы гүрурла, инамла сәсләнир. Лакин «Муған»дакы инам, гүрур һәмин әсәрдәкиндән фәргләнир. Әкәр «Зәнчинин арзулары»нда сәсин тонундакы инам, гүрур, гәзәб, үсјан далғасы илә чулғашырса, «Муған»да Вәтәнинә садиг олан, гурмаға, јаратмаға чағыран адамын сәси дујулур.

Scanned with ACE Scanner

Санки чошуб-дашмаға, мәчрасындан чыхмаға адәт етмиш дәли Күрүн ипә-сапа јатмајан чылғынлығы илә мүбариз совет адамынын ифадәси гаршылашыр вә бу ше'рин аһәнкиндә дә өз әксини тапыр. Бу заман сәс учалмалыдыр, лакин гышгырыгсыз, һај-күјсүз олмалыдыр; пафос күчлү, амма сахта јох, тәбии олмалыдыр; өз әмәли, өз әмәји илә кимә, нәјә хидмәт етдијини шүурлу баша дүшән бир адамын пафосу, ифадәси дујулмалыдыр. Бунлар мүәллифин идејасыны, мөвгејини вә мәгсәдини динләјичијә чатдырмаға хидмәт етмәлидир.

«Гәһрәманын зәфәри», «Јени шәһәр» парчаларында тәбиәтлә инсан арасында кедән мүбаризәнин вәтән өвладларынын гәләбәси илә баша чатмасы тәсвир олунур. Бу һиссәләрдә ше'рин аһәнки дә рам олмуш Күрүн сакит ахмасына бәнзәјир, иланлар мәләјән сусуз Муғанын јам-јашыл бәрәкәтли гојнундакы памбыг чөлләринин, чејранлар, чүјүрләр гачан лаләли дүзләрин, аһәнкдар «нәфәс алан» кәнч шәһәрин сакитлији дујулур.

Буна көрә дә бу һиссәләрдә интонасија сакит, рәван олмалыдыр; сәсдә бир раһатлыг (архајынлыг јох), дөјүшләрдән гәләбә илә чыхмыш, сакит һәјат тәрзинә башламыш бир адамын аһәнки дујулмалыдыр.

Ше'рин ифадәли охусу заманы мәнтиги вурғунун јеринә, мисраларын бөлкүсүнә дә диггәт јетирмәк вачибдир.

Парчаларда мәнтиги вурғунун јери дә, дәрәчәси дә, давамлылығы вә ардычыллығы да мүәллифин идејасындан, әсәрин мәзмун хүсусијјәтләриндән асылыдыр. Поемадан дәрсликдә верилмиш бир һиссәни нәзәрдән кечирәк.

Од төкүр, од төкүр күнәш ағзындан,
Торпағын нәфәси ләнкијир һәрдән..
Јанғынлар јаға да јерә көјләрдән
Әл ишдән сојумаз, үрәк арзудан.

Бу бәнддә мәнтиги вурғу о д, т ә н к и ј и р, и ш д ә н, а р з у д а н сөзләринин үзәринә дүшүр. Чүнки һәмин сөзләр әсәрин мәзмунуна, идејасына вә мүәллифин мәгсәдинә ујғун олараг һадисә вә онун баш вермә тәрзини, һадисәјә мүдахилә етмә вәзијјәтини, һадисәнин баш вердији објектин вәзијјәтини билдирир. Буна көрә дә һәмин ифадәләр хүсуси вурғу илә дејиләрәк башга сөзләрә нисбәтән даһа габарыг шәкилдә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

Мә'лумдур ки, мәзмун һәмишә мүвафиг форма тәләб едир, је'ни форма мәзмунун тәләбиндән јараныр. Әсл сәнәткар мөвчуд форманын әсири олуб галмыр, она јарадычы мүнасибәт бәсләјәрәк фикрини даһа дәгиг көрмәк үчүн, јени, мәгсәдә ујғун формалар јарадыр. С. Вурғун бөјүк новатор шаирдир. О даим јенилијә чан атмышдыр. Бу јенилик «Муған» поемасында даһа чох һисс олунур. Үмумијјәтлә, һеча вәзниндә јазылмыш һәмин әсәрдә мүхтәлиф өлчүләрдән истифадә едилмишдир ки, бу да әсәрин аһәнкиндә зәнкинлик јарадыр вә емосионал тә'сир күчүнү артырыр.

Дәрсликдә верилән һиссәләрдә бөлкү 6+5=11, 8+8=16, 8+5=13 системи илә апарылмышдыр. Ифадәли оху заманы бөлкү илә бағлы ашағыдакы чәһәтләрә фикир вермәк лазымдыр. Биринчиси, фасиләјә. Мисра охунаркән тәрәфләрдәки сөзләр парчаланмамалыдыр; тәрәфләрдәки сөзләри битишмиш кими дә тәләффүз етмәк олмаз. Буна вәзнин гајдалары да имкан вермир. Белә ки, әруздан фәргли олараг һеча вәзниндә бөлкү заманы тәрәфләрдәки сөзләрин бүтөвлүјү позулмур, ејни заманда тәрәфләрдәки сөзләрдә һечаларын сајы бәрабәр олур. Икинчиси, тәрәфләрдә—бөлүмләрдә фикир ардычыллығы сахланылмалыдыр. Бу заман мә'нада гарышыглыға јол вермәк олмаз. Бә'зән вәзндә формал чәһәтдән өлчү позулур. Мәсәлән:

а О күндән ки, бизим Сарван (Күр үстүнә ајаг басды
8+8=16.

а Бу сеһркар машынларын /дилләринә гулаг асды.
7+8=15.

(јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, икинчи мисрадан сонра дәрсликдә олдуғу кими нөгтә дејил, веркүл гојулмалыдыр, чүнки бурада чүмлә грамматик чәһәтдән тамамланмалыдыр). Бу парчанын биринчи мисрасында 16, икинчи мисрасында исә 15 һеча вардыр. Әслиндә оху заманы бу һисс олунмур. Чүнки «сеһркар» сөзү јазыдакындан фәргли олараг шифаһи нитгдә «сеһиркар», јахуд «сеһиркар» кими тәләффүз олунур вә һечалар сајча әввәлки мисрадакы һечаларла бәрабәрләшир вә аһәнки тамамлајыр. Бу чәһәт тәләб едир ки, оху заманы сөзләр, чүмләләр арасындакы мә'на әлагәси, мәнтиги вә грамматик әлагә нәзәрә алынсын.

Мүәллим билаваситә шакирдләрин диггәтини мәтнә јөнәлдир вә изаһ едир ки, мәзмун дәјишдикчә шаир она ујғун форма тәтбиг едир. Мәсәлән, «Минкәчевир гәһрәманы» парчасында мүәллиф лирик һашијә чыхыр вә бунун үчүн сәккиз-

Scanned with ACE Scanner

ликдән истифадә едир:

Иглим-иглим /кәзмәји вар, 4+4=8
Һәр һаваја /дөзмәји вар 4+4=8
Инсанын да, /үрәјин дә 4+4=8

Әлбәттә, мүәллим мөвзуну кечәркән бүтүн јухарыда дејиләнләрин шакирдләрә изаһы, јахуд мәнимсәдилмәси јолу илә кедә билмәз, чүнки бу, фәалијјәти әсас мәгсәддән јајындырмаға апарыб чыхарар. Лакин дејиләнләр мүәллимин нүмунәви охусу, мәтн үзәриндә иш заманы елә нәзәрә алынмалыдыр ки, шакирдләр онлары даһа чох мүшаһидә еләсинләр.

Ифадәли оху заманы сөзләр арасында мәнтиги әлагәнин дүзкүн гурулмасынын мәтнин идеја-мәзмунунун, мисраларда ирәли сүрүлән фикрин габарыг шәкилдә мејдана чыхмасы үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән:

О дашлы, гумсаллы, килли торпағы
Удур... лај-лај удур екскваторлар,
Һај салыр, гышгырыр нәһәнк моторлар—

мисраларына диггәт верәк.

Икинчи мисрада ики дәфә «удур» сөзү ишләдилир вә онларын һәр икиси мәнтиги, еләчә дә грамматик чәһәтдән биринчи мисра илә бағлыдыр вә чүмлә үзвү кими әввәлки мисранын хәбәри ролуну ојнајырлар. Лакин әдиб биринчи «удур» сөзү илә кифајәтләнмир вә фикри даһа да гүввәтләндирмәк, мәнзәрәнин даһа чанлы тәсвирини вермәк, һадисәнин сифәтләндирилмәси дәрәчәсини артырмаг үчүн «лај-лај удур» ифадәсини дә ишләтмишдир. Буна көрә мисраны «Удур лај-лај, удур екскаваторлар» кими охумаг олмаз. Мисра әввәлиндәки «удур» ифадәси биринчи мисраја даһа чох бағланмалы вә ондан сонра бир гәдәр фасилә верилмәли, сонракы ифадә «лај-лај удур» кими дејилмәлидир. Јалныз бу заман фикир дoгру, ајдын вә ардычыл ифадә едилмиш олар.

«Муған» поемасы чох зәнкин гафијәләнмә системинә маликдир. Дәрсликдә верилән парчаларда да бунун бир нечә шәклинә раст кәлирик. Мәсәлән, абаввбб; абабб; абба; аббвгггвг вә с.

Әсәрдән бир бәнди нәзәрдән кечирәк:

а Гочаларын, чаванларын, судәмәрләрин
б Үз-көзүндән сәһәр кими нурлар төкүлүр..
б Елә бил ки, сәма күлүр, торпаг да күлүр,
в Сејр етдијим бу тәнтәнә, бу тәмтарагла.

г Һава гызыр инсанларын түнд нәфәсиндән
ғ Гызлар ачыр башындакы ағ өрпәјини
ғ Кәлинләр дә әлиндәки үз јелпијини.
в Салон күлүр көзләрдәки мин бир марагла,
г Алгышларын, шүарларын одлу сәсиндән.

Көрүндүјү кими, С. Вурғун новаторлуғунун мәһсулу олан бу парчада бә'зи мисралар сәрбәст бурахылыб, бә'зиләри ардычыл гафијәләниб, бә'зән гафијәләнән мисралары исә бириндән 3 мисра ајырыр. Ифадәли сүр'әт сечмәк лазымдыр ки, узаг дүшән гафијәләр һисс олунсун, ше'р парчасынын үмуми аһәнки позулмасын.

«Муған поемасындан парчалар охунаркән валчалдыран-дан, хүсусән «Јени шәһәр» һиссәси јазылмыш валдан истифадә етмәк сәмәрәли нәтичә верир.

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ ҺАГГЫНДА ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТЫН ИНТОНАСИЈА-МӘ'НА ТӘҺЛИЛИ ЗӘМИНИНДӘ ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Назим ӘҺМӘДОВ

педагожи елмләр намизәди, В. И. Ленин адына
АПИ-нин досенти

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дили үзрә систематик курс IV синифдән башлајараг тәдрис олунур. Бу курсун тәдриси бојунча дилин ајры-ајры саһәләри бир-бириндән тәчрид олунмуш шәкилдә дејил, бир бүтөв һалында өјрәдилмәлидир. Бу о демәкдир ки, һәр һансы бир дил һадисәсинин шакирдләр тәрәфиндән јахшы мәнимсәнилдијини күман едиб, бир даһа һәмин мәсәләјә гајытмамаг олмаз. Чүнки дилин гајда-ганунлары сых әлагәдә олуб, бири дикәрини тамамлајыр, Одур ки, һәр һансы бөлмәнин вә ја мөвзунун тәдриси заманы мүхтәлиф дил һадисәләринин әлагәләндирилмәсинә, онларын бу вә ја дикәр шәкилдә тәкрарына диггәт јетирилмәлидир. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајчан дили програмы вә дәрсликләри мәһз белә имканлар јарадыр. IV синифдә өјрәдилмиш бөлмәләрин бир чохунун «синтаксис вә дурғу ишарәләри», «лексика», «сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы» вә с. сонракы синифләрдә даһа әтрафлы шәкилдә тәдриси буна мисал ола биләр. Мүәллимләр програм вә дәрсликләрин вердији һәмин бу имканлардан сәмәрәли истифадә етмәјә сә'ј көстәрмәли, дил һадисәләринин шүурлу мәним-

Scanned with ACE Scanner

сәдилмәсини тә’мин едән иш үсулларыны даһа да тәкмилләшдирмәјә чалышмалыдырлар.

Азәрбајчан дили материалларынын өјрәдилмәси, башлыча олараг, шифаһи вә јазылы нитгин инкишаф етдирилмәсинә јөнәлдијиндән, диггәт јетирилмәли мәсәләләрдән бири дилин ифадә васитәләриндән дүзкүн истифадә едә билмәк бачарығынын ашыланмасыдыр. Белә ифадә васитәләри сырасында интонасија хүсуси јер тутур.

Артыг елмдә сүбут едилмишдир ки, интонасија мә’нанын тәләбиндән доғур. Һәр һансы фикри динләјичијә дүзкүн чатдырмаг үчүн мүвафиг интонасијаны мә’надан тәчрид олунмуш шәкилдә тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Мәһз буна көрә дә Азәрбајчан дили дәрсләриндә интонасија үзрә мүшаһидәләр мә’на тәһлили илә әлагәләндирилмәлидир.

Интонасија-мә’на тәһлили үзрә иш јалныз бу вә ја дикәр мөвзунун тәдриси илә әлагәдар тәсадүфдән-тәсадүфә дејил, бир систем һалында апарылмалыдыр.

Бу мәгаләдә биз јалныз мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә’луматын өјрәдилмәси просесиндә интонасија —мә’на тәһлили үзрә ишин апарылмасындан бәһс етмәји нәзәрдә тутмушуг.

VIII синифдә мүрәккәб чүмләнин тәдрисинә башлајаркән, биринчи нөвбәдә, шакирдләрин бу синтактик конструксија һаггындакы мә’лум биликләрини хатырлатмаг вә мүрәккәб чүмлә нөвләрини интонасија-мә’на тәһлили әсасында өјрәтмәк лазымдыр. Бу бахымдан VIII синфин Азәрбајчан дили дәрслијинә (М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә) бир гәдәр тәнгиди јанашмаг лазым кәлир. Чүнки һәмин дәрсликдә истәр нәзәри мә’луматлар, истәрсә дә чалышма нөвләри мүрәккәб чүмләни интонасија-мә’на тәһлили үзрә иш апармагла өјрәдилмәсинә лазыми имкан јаратмыр. Доғрудур, дәрсликдә бә’зи һалларда мүрәккәб чүмләләрин (һәм дә јалныз табесиз мүрәккәб чүмләләрин) әмәлә кәлмәсиндә интонасијанын ролундан мүәјјән дәрәчәдә бәһс олунур, лакин чалышма вә тапшырыглар интонасија-мә’на тәһлили үзрә ишин апарылмасына истигамәтләндирмир.

Нәзәри тәдгигатлар сүбут едир ки, мүрәккәб чүмләнин формалашмасында интонасија чох мүһүм әһәмијјәтә малик олуб, грамматик васитә ролуну ојнајыр. Һәмин грамматик васитә мүхтәлиф мә’на чаларлыгларынын башлыча ифадәчиси вәзифәсини јеринә јетирир. Бу бахымдан мүрәккәб чүмләјә

садә чүмләләрин интонасија-мә’на чәһәтдән бирләшәрәк әмәлә кәтирдији ән бөјүк синтактик конструксија кими јанашмаг мүмкүндүр. Демәли, мүрәккәб чүмләни дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн илк нөвбәдә онун интонасија-мә’на чәһәтинә диггәт јетирилмәлидир.

Мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр вә еләчә дә експериментал тәдгигатын нәтичәләри көстәрир ки, мүрәккәб чүмлә синтаксисинә аид ајры-ајры мөвзуларын тәдриси заманы интонасија-мә’на тәһлили үзрә иш апардыгда шакирдләр өјрәнилән мөвзуну шүурлу сурәтдә мәнимсәјир вә өјрәндикләри гајдалары узун мүддәт јадда сахлаја билирләр. Бу ишә «Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә’лумат» мөвзусундан башламаг вә ону сонракы мөвзуларын тәдриси заманы өјрәнилән нәзәри мә’луматын мәзмунуна ујғун шәкилдә давам етдирмәк лазым кәлир.

Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә’лумат верәркән шакирдләрә ајдынлашдырылмалыдыр ки, мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини (садә чүмләләри) мә’нача бир-биринә бағлајан әсас васитәләрдән бири интонасијадыр. Бурада интонасијаны дүзкүн гаврамаг, ону дүзкүн тута билмәк ән вачиб шәртләрдән биридир. Интонасија дәгиг мүәјјәнләшдирилмәдикдә мүрәккәб чүмләни дүзкүн тәһлил етмәк мүмкүн олмур. Она көрә дә шакирдләри мә’наја мүвафиг интонасија варианты сечмәјә алышдырмаг вачибдир.

Шакирдләрә, биринчи нөвбәдә, мүрәккәб чүмләнин әсас әламәтләриндән бирини —онун садә чүмләләрин мә’на вә интонасијача бир бүтөв һалында бирләшмәсиндән әмәлә кәлдијини практик шәкилдә ајдынлашдырмаг лазымдыр. Онлар өјрәнмәлидирләр ки, мүрәккәб чүмләдәки садә чүмләләрин тәркиб һиссәләри ајры-ајрылыгда битмиш фикри ифадә едән садә чүмләләрә охшаса да, мүрәккәб чүмлә дахилиндә өз мүстәгиллијини сахлаја билмир, интонасијача битмир. Мә’нача бир-биринә јахын олан садә чүмләләр ваһид интонасија алтында бирләшмәдикдә мүрәккәб чүмлә әмәлә кәтирә билмәдији кими, мүхтәлиф мә’на ифадә едән, мә’нача бир-биринә бағланмасы мүмкүн олмајан садә чүмләләр дә сүн’и олараг ваһид интонасија алтында бирләшдирилдикдә мә’насыз сөз јығымына чеврилир.

Мәсәлән, **Гоншу отагдан зәнк сәсләнди. Фирузәнин күлүшләри вә маһнысы ешидилди.** (Ч. Чаббарлы). Бу чүмләләри ваһид интонасија алтында бирләшдирмәдикдә бунла-

фикир ифадә едән мүстәгил сада
рын һәр бири битмиш фикир ифадә едән мүстәгил сада
чүмлә кими сәсләнир вә араларында һеч бир әлагә ифадә
олунмур. Һәмин чүмләләрин мә'нача бир-биринә бағлылы-
ғыны ифадә етмәк үчүн онлары ваһид интонасија алтында
бирләшдирмәк мүмкүндүр. Бу заман табесиз мүрәккәб чүм-
лә јараныр ки, онун тәркиб һиссәләри арасында заман әлаг-
гәси (ејни заманлыг) олдуғу ашкара чыхарылыр. Јахуд,
Меһди јүк машынларынын сәсини ешитди. Дәһшәтли парт-
лајыш олду чүмләләрини һеч чүр ваһид интонасија алтында
бирләшдириб, мүрәккәб чүмлә әмәлә кәтирмәк мүмкүн дејил-
дир; чүнки һәмин чүмләләр арасында мә'на јахынлығы олм
дығы үчүн онлар сүн'и олараг, мүрәккәб чүмләјә мәхсус
интонасија алтында бирләшдирилдикдә белә, бир-бири илә
гајнајыб-гарышмыр, бүтөв синтактик ваһид әмәлә кәтирә
билмир.

Белә мүгајисәләрлә шакирдләрдә мүрәккәб чүмләнин
мә'на вә интонасија бүтөвлүјү һаггында ајдын тәсәввүр ја-
ратмаг мүмкүндүр. Бу тәсәввүрү мөһкәмләндирмәк үчүн исә
мүхтәлиф чалышма нөвләриндән истифадә етмәк мәсләһәт
көрүлүр. Мәсәлән:

Чалышма 1. Ашағыдакы садә чүмләләри охујун. Онлар-
дан мә'нача јахын оланлары сечиб интонасијанын көмәји илә
мүрәккәб чүмләләр дүзәлдин.

1. Рамиз гапыны ачды. 2. Аббас киши чох деди. 3. Сојуг һав
ичәри долду. 4. Бәшир ешитмәк истәмирди. 5. Јағыш башлады.
6. Бирдән һава гаралды.

Чалышма 2. Ашағыдакылардан һансылар мүрәккәб чүм-
ләнин тәләбләринә чаваб верир? Онлары сечиб јазын.

1. Колхозчулара көмәк мәгсәдилә саһәјә јолландыг, памбыг јы-
ғымына һәлә чох галырды. 2. Мүәллим һәр биримизә конкрет тап-
шырыг верди, биз ишә башладыг. 3. Саһәни зијанверичиләрдән тә-
мизләдик, һамы јорулмушду. 4. Ушаглар гоншу саһәни дә зијанвери-
чиләрдән тәмизләмәк истәдиләр, бригадир разы олмады. 5. Ахшам-
тәрәфи дүшәркәјә топлашдыг, һәрә өз көрдүјү ишдән данышырды.
6. Автобуслар кәлди, биз машынлара долушуб кәндә гајытдыг.

Белә чалышмаларын ичрасы заманы шакирдләр мүрәк-
кәб чүмләләри интонасија-мә'на чәһәтдән дүзкүн мүәјјән-
ләшдирмәјә алышырлар. Иш просесиндә мүәллим шакирд-
ләрин диггәтини мүрәкәб чүмләнин интонасија вариантлары-
на јөнәлтмәјә дә сә'ј көстәрмәлидир. Мүрәккәб чүмлә һаг-
гында мә'лумат аларкән шакирдләр ону да билмәлидирләр ки

мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри арасында мә'на әлагә-
ләри јалныз интонасија васитәсилә ашкара чыхыр.

Бир мүрәккәб чүмләни интонасијадан асылы олараг, мүх-
тәлиф вариантларда ифадә етмәк мүмкүндүр. Башга сөзлә
десәк, бир мүрәккәб чүмлә тәркибиндә һеч бир дәјишиклик
едилмәдән јалныз интонасија васитәсилә мүхтәлиф мәгсәд-
ләрә јөнәлдилә биләр. Мәсәлән, Мүәллим чаваб тәләб едир,
шакирд билетдәки суаллара бахыб һәјәчан кечирир чүмлә-
сини тәшкил едән садә чүмләләри ашағыдакы вариантларда
охумаг мүмкүндүр:

1) Мүәллиф һәр ики чүмләни ајры-ајрылыгда садә чүмлә-
јә мәхсус интонасија илә охуса, һәм биринчи, һәм дә икинчи
чүмләнин әввәлиндә сәс тону јүксәлмәли вә чүмләнин сонуна
доғру әһәмијјәтли дәрәчәдә ашағы енмәлидир. Биринчи чүм-
ләдән сонра чүмләнин битдијини ифадә едән узун фасилә
едилмәлидир. Белә һалда һәмин ики чүмлә ваһид интонасија
алтында бирләшмир вә мүрәккәб чүмлә јаранмыр, ајры-ајры
садә чүмләләр мејдана чыхыр.

2) Әкәр мүәллиф биринчи вә икинчи чүмләдәки һадисәлә-
рин ејни заманда баш вердијини нәзәрә чатдырмаг мәгсәди
күдүрсә, һәр ики чүмләни ејни интонасија илә охумалы, би-
ринчи чүмләдән сонра сәс тонуну ашағы ендирмәли, фасилә
етмәли, чүмләләри садаламаг интонасијасы илә охумалыдыр.
Белә вәзијјәтдә мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләр
арасында заман әлагәси ифадә едилмиш олур.

3) Әкәр мүәллиф икинчи чүмләдә баш верән һадисәни
(шакирдин һәјәчан кечирмәсинин) биринчи чүмләдәки һади-
сәнин (мүәллимин чаваб тәләб етмәсинин) нәтичәси вә би-
ринчи чүмләдә дејилән фикрин икинчидәкинин сәбәби кими
вермәјә чалышырса, бу чүмләләри бир-бириндән фәргли ин-
тонасија илә охумалыдыр.

Биринчи чүмләнин сонунда сәс тону бир гәдәр јүксәлир
вә о, икинчи чүмләнин сонунда енир. Белә һалда садә чүмлә-
ләр арасында сәбәб вә нәтичә әлагәси ифадә олунмуш олур.

4) Әкәр мүәллиф биринчи чүмләдәки фикри икинчи чүм-
ләдәки фикирлә гаршылашдырырса, икинчи чүмләдә баш
верән һадисәни биринчи чүмләдәки һадисәјә гаршы гојурса,
чүмләни бүтөвлүкдә гаршылашдырма интонасијасы илә оху-
малыдыр. Белә һалда һәр ики чүмләдәки сөзләрин һамысы
кәркин сәс тону илә тәләффүз едилмәли, биринчи чүмләдә
сәс тону әһәмијјәтли дәрәчәдә јүксәлмәли, икинчи чүмләдә

исә ејни сүр'әтлә енмәли, чүмләләр арасында ајдын, нәзәри чәлб едәчәк фасилә едилмәлидир. Бундан әлавә, ајры-ајры чүмләләрдә гаршылашдырылан сөзләр (бу чүмләләрдә ча**ваб тәләб едир, һәјәчан кечирир)** мәнтиги вурғу васитәсилә ајдын фәргләндирилмәлидир. Чүмләнин белә интонасија илә охунушу онун тәркиб һиссәләри арасында гаршылашдырма-зиддијјәт әлагәсинин олдуғуну ифадә едир.

Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'лумат верәркән онун тәркиб һиссәләринин мә'на бағлылығынын ики формада өзүнү көстәрдији дә изаһ олунмалыдыр.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләр арасындакы бағлылыг ја табели, ја да табесиз олур. Мә'на бағлылығындакы бу мүхтәлифлик интонасијада да өзүнү көстәрир. Мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләринин һансы әлагә нөвү илә (табели вә ја табесиз) бағландығыны интонасија васитәсилә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Һәмин интонасија вариантларыны тута билмәк, онлары бир-бириндән фәргләндирмәк вәрдишләрини шакирдләрә ашыламаг үчүн табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләр үзәриндә мүгајисәли шифаһи тәмринләр апармаг фајдалыдыр. Бир нечә шифаһи чалышма табелилик вә табесизлик интонасијасыны фәргләндирә билмәјә шәраит јарадыр ки, бу да сонралар мүрәккәб чүмлә нөвләринин ајрылыгда тәдрисини xејли асанлашдырыр.

СИСТЕМАТИК СИНТАКСИС КУРСУНДА СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Вагиф ГУРБАНОВ

Бакы, 179 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Сөз бирләшмәләри мөвзусу шакирдләрдә мүвафиг билик, бачарыг вә вәрдишләри формалашдырмаг бахымындан кениш дидактик имканлара маликдир. Бу, һәр шејдән әввәл, сөз бирләшмәләринин өз лингвистик характери илә сәчијјәләнир. Бир сыра категоријалар сөз бирләшмәләри зәмининдә реаллашыр вә онларын изаһы белә бирләшмәләрә әсасланыр. Сөз бирләшмәләринин тәбиәти сөз вә чүмлә илә гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтлә ајдынлашыр[1]. Сөз бирләшмәләринин Азәрбајчан дили курсунда мүхтәлиф аспектләрдән өјрәнилмәси дә бунунла әлагәдардыр. Рус дили методистләриндән проф. В. В. Бабајтсеванын фикринчә, сөз бирләшмәләрини һәм номинатив вә һәм дә синтактик ваһид кими өјрәнмәк, башлыча диггәти исә онларын морфоложи чәһәтинә јөнәлтмәк лазымдыр.

Бу мүлаһизә ејнилә Азәрбајчан дили сөз бирләшмәләринин тәдрисинә дә аиддир.

Мә'лумдур ки, «сөз бирләшмәси» термини илә шакирдләр IV синифдән таныш олурлар. Синтаксисдән ибтидаи курсда сөз бирләшмәләри үзрә верилмиш нәзәри билик вә практик бачарыглар V вә VI синифләрдә мөһкәмләндирилир вә кенишләндирилир. VII синифдә һәмин мөвзуја јенидән мүрачиәт едилир вә онун тәдриси гаршысында, тәхминән, ашағыдакы тәләбләр гојулур: 1) сөз бирләшмәләри һаггында мә'лум بиликләри үмумиләшдирмәк вә дәгигләшдирмәк; 2) шакирдләрә сөз бирләшмәләринин башланғыч формасы, исим кими һаллара вә мәнсубијјәтә көрә дәјишә билмәси һаггында јени мә'лумат вермәк; 3) онлара сөз бирләшмәләринин дикәр бирләшмәләрдән, сөздән вә чүмләдән фәргини өјрәтмәк; 4) сөз бирләшмәләринин компонентләри арасындакы синтактик әлагәләрлә шакирдләри таныш етмәк.

Бу вәзифәләрин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси, нәтичә е'тибарилә, чүмләнин (садә вә мүрәккәб чүмләнин мә'на вә гурулушунун), чүмлә үзвләринин дәриндән өјрәнилмәси үчүн мөһкәм зәмин јаратмалыдыр. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, һәмин вәзифәләр һеч дә һәмишә системли шәкилдә һәјата кечирилмир. Бу, бир сыра амилләрлә бағлыдыр. Биз бурада һәмин амилләрдән бә'зиләри үзәриндә конкрет олараг дајанмағы мәгсәдәујғун һесаб едирик.

I. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилинин систематик синтаксис курсунда сөз бирләшмәләри хүсусидән үмумијә методу әсасында өјрәдилир. Елә бунун нәтичәсидир ки, VII—VIII синиф шакирдләри сөз бирләшмәләри һаггында кениш тәсәввүр газанмыр, чохишләк сөз бирләшмәләри типләриндән јалныз тә'јини сөз бирләшмәләрини танıјыр, чүмләдән јалныз адлыг һалда олан сөз бирләшмәләрини сечмәји бачарырлар вә с. Ән башлычасы исә өз нитгләриндә бунлардан јерли-јериндә (мәгамында) истифадә едә билмирләр. Бүтүн бунларын башлыча сәбәбләриндән бири сөз бирләш-

1. Бах: Ј. Сејидов, Азәрбајчан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри. Маариф нәшријјаты, Бакы, 1966, сәһ. 5.

Scanned with ACE Scanner

мәләринә аид мә'луматы јалныз тә'јини сөз бирләшмәләри илә мәһдудлашдырмагдан, башга шәкилдә десәк, сөз бирләшмәләринин тәдрисиндә хүсусидән үмумијә методуна әсасланмагдан ирәли кәлир. Һалбуки мүасир синтаксис үзрә мәктәб курсу үмумидән хүсусијә методу әсасында гурулур вә белә бир метод өз үстүнлүкләрини методика елминдә артыг сүбута јетирмишдир.[1] Демәли, Азәрбајҹан дилинин систематик синтаксис курсунда сөз бирләшмәләринин мүхтәлиф типләрини үмумидән хүсусијә методу әсасында тәдрис етмәк шакирдләрә бу синтактик ваһид һаггында әсаслы вә системли биликләр ашыламаг бахымындан даһа мәгсәдәујғундур. Бу, ејни заманда сөз бирләшмәләрини дилин башга бөлмәләри илә әлагәли тәдрис етмәк үчүн дә мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

II. Синтаксисин тәдриси заманы шакирдләрин гаршылашдығы нәзәри мә'лумат онларын елми дүнјакөрүшләрини формалашдырмагла сых әлагәдардыр. Шүбһә јохдур ки, 14—15 јашлы мәктәблиләрин зеһнини дилчилијин һеч дә әсас сајылмајан анлајыш вә һөкмләри илә јүкләмәк олмаз. Нәзәри мә'луматын өјрәнилмәсинә тәбии шәкилдә еһтијаҹ дујулмалыдыр. Шакирдләрә сөз бирләшмәси вә ҹүмләнин грамматик мә'налары һаггында нәзәри мә'лумат верилмәси дә белә бир еһтијаҹдан јаранмышдыр.

Дәрсликдә сөз бирләшмәләринин грамматик мә'насы бир ҹүмлә илә верилир: «Сөз бирләшмәләри дә сөзләр кими, әшјалары, онларын әламәтләрини, һәрәкәтини ифадә едир, лакин әшјаны, әламәти вә ја һәрәкәти тәк-тәк сөзләрдән даһа конкрет, даһа дәгиг шәкилдә ифадә етмәјә имкан верир»[2]. Мә'лумдур ки, бу мә'лум тезисдә сөз бирләшмәләринин грамматик мә'насындан даһа чох онун функсијасы үмумиләшмишдир.

Бәс сөз бирләшмәләринин грамматик мә'насы нечә изаһ олунмалыдыр. Бу мәсәләнин үзәриндә хүсуси олараг дајанмаг лазымдыр. Чүнки бу һәмин ваһидин дил вә нитг хүсусијјәтләрини үзә чыхармаг ҹәһәтдән әһәмијјәтлидир. Гејд етмәк лазымдыр ки, сөз бирләшмәләринин грамматик мә'на-

---

[1] Бах: Основы методики русского языка, Москва, Просвещение, 1978, стр. 146.

[2] М. Ширәлијев вә М. Һүсејнзадә «Азәрбајҹан дили», 7—8 Маариф. 1976. сәһ. 9.

сы һәр шејдән әввәл, онун гурулмасы илә сых сурәтдә бағлы мәсәләдир. Демәли, бунлары бир-бирилә гаршылыглы әлагәдә изаһ етмәк лазымдыр. Мәсәлән: 1) **ијирмимәртәбәли бина, күнәшли республика, дәниздәки буруглар, мејвәли бағлар** структуруна көрә үмуми олдуғу кими, грамматик мә'наларына көрә дә үмумидир. Һәр биринин грамматик мә'насында әшја илә онун әламәти ифадә олунмушдур; 2) **Меһдинин гәһрәманлыглары, Ленинградын музејләри, Көј-көлүн мәнзәрәләри, сүрүнәнләр синфи, шәкилчиләрин јазылышы** типли сөз бирләшмәләри структуруна көрә үмуми олдуғу кими, грамматик мә'наларына көрә дә үмумидир; Һәр биринин грамматик мә'насында, саһиблик —аидлик ифадә олунмушдур; 3) **сә'јлә охумаг, тез шумламаг, илһамла данышмаг, ҹәсарәтлә ирәлиләмәк, мәрдликлә өмүр сүрмәк** типли сөз бирләшмәләри структуруна көрә үмуми олдуғу кими, грамматик мә'наларына көрә дә үмумидир. Грамматик мә'наларында һәрәкәтлә әламәт (тәрз) арасындакы мүнасибәт ифадә олунмушдур; 4) **әлләри мазутлу, сөһбәти ширин, сөзү мәзәли, достлуғу мөһкәм, хәјалдан ширин, арзудан көзәл, күнәш һәвәсли** типли сөз бирләшмәләри структуруна көрә дә үмуми олуб әшја-әламәт мүнасибәтини ифадә едир.

Грамматик мә'наја ејни заманда әсас вә асылы тәрәфләрин грамматик мә'насы, онларын арасындакы синтактик әлагәнин типи дә дахилдир. Бир сөзлә, структуруна көрә ејни олан сөз бирләшмәләринин үмуми мә'насы онларын грамматик мә'насы һесаб едилир. Демәли, сөз бирләшмәләринин грамматик мә'насына дахил олан тәрәфләр арасындакы дахили мә'наны —мәнтиги әлагәни шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр, әкс һалда програмын ән мүһүм бир тәләби —шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк тәләби сөз бирләшмәләринин тәдриси просесиндә унудулмуш оларды.

III. Мә'лумдур ки, дәрсликләрдә сөз бирләшмәләринин дә сөзләр кими башланғыч формаја малик олмасы һаггында мә'лумат верилир. Бу, әлбәттә, һәр ики ваһидин охшар ҹәһәтләрини көстәрмәк үчүн јахшы үсулдур. Бизә белә кәлир ки, сөз бирләшмәләрини сөздән фәргләндирмәк үчүн дә бу үсулдан истифадә етмәк мүмкүндүр. Шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр ки, сөзүн башланғыч формасында сонунҹу сөздүзәлдичи шәкилчијә гәдәр олан һиссә әсас көтүрүләрсә,

Scanned with ACE Scanner

бу критерија илә сөз бирләшмәләринә јанашмаг олмаз; сөз бирләшмәләринин башланғыч формасы тә'јини сөз бирләш. мәләриндә мәнсубијјәт шәкилчиси илә мүәјјәнләшир. Мүга. јисә едәк:

Сөзләрин башланғыч формасы	Сөз бирләшмәләринин башланғыч формасы
јарышда	сосиализм јарышында
саһәләрдәкини	бизим колхозчуларымызын
колхозчулардан	БАМ-ын иншаатчыларындан
сүрүчүләр	тикинти мејданчаларыны

IV. Сөз бирләшмәләринин грамматик мә'насыны, баш. ланғыч формасыны шакирдләрин нечә мәнимсәдији грамма. тик тәһлил васитәсилә мүәјјәнләшир; газанылмыш билик вә бачарыгларын давамлы олуб-олмадығы мәһз бу просесдә мејдана чыхыр.

Сөз бирләшмәләринин там тәһлилинә ашағыдакылар дахилдир: 1) сөз бирләшмәләрини мүәјјәнләшдириб көстәрмәк; 2) структурасыны изаһ етмәк, тәрәфләринин ифадә васитәләрини көстәрмәк, синтактик әлагәләрини мүәјјәнләшдирмәк; 3) башланғыч формасыны тапмаг; 4) грамматик мә'насыны изаһ етмәк.

Тәһлилә аид конкрет бир нүмунә көстәрәк.

Мәтн (чүмлә): «Јер үзәриндә әдаләтли сүлһ тәрәггипәрвәр инсанларын ән бөјүк арзусудур».

1. Бу чүмләдә сөз бирләшмәләри бунлардыр: **јер үзәриндә, әдаләтли сүлһ, тәрәггипәрвәр инсанлар, инсанларын арзусу, тәрәггипәрвәр инсанларын арзусу, ән бөјүк арзу, тәрәггипәрвәр инсанларын ән бөјүк арзусу.**

2. Көстәрилән сөз бирләшмәләри гурулушуна көрә беләдир: «исим» + «исим», «сифәт» + «исим», «сифәт» + «исим», «исим» + «исим», «сифәт» + «исим» + «исим», «сифәт» + «исим», «сифәт» + «исим» + «сифәт» + «исим».

3. Биринчидән башга, һамысы башланғыч формададыр.

4. Һәр биринин өз грамматик мә'насы вардыр. Мәсәлән, **әдаләтли сүлһ** вә ја **тәрәггипәрвәр инсанлар** бирләшмәсиндә әшја вә онун әламәти ифадә олунур. Бу һәмин сөз бирләшмәләринин грамматик (семантик) мә'насыдыр...

V. Һазырда сөз бирләшмәләринин өјрәдилмәси үзрә апарылан иш системиндә синтаксисин морфолокија илә гаршылыглы әлагәси (морфоложи-синтактик) принсипинә бөјүк үстүнлүк верилир. Бу принсипә мәгсәдәујғун шәкилдә истинад етдикдә систематик синтаксис курсунда сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирән нитг һиссәләринин лексик вә морфоложи тәбиәти, һабелә сөз бирләшмәләринин парадигмасы (исим кими һалланмасы, мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси вә с.) даһа јахшы дәрк олунур. Бу заман бүтүн әсас нитг һиссәләринә аид (о чүмләдән көмәкчи нитг һиссәләриндән гошмалара аид) билик вә бачарыглар дәринләшир вә кенишләнир. Нәтичәдә VII синфин әввәлиндә нитг һиссәләри үзрә кечилмишләри тәкрар етмәјә, демәк олар ки, еһтијач да галмыр. Бу елми мүлаһизәнин әсасыны тәшкил едән башлыча амилләрдән бири дидактик материалын мәгсәдәујғун сечилмәси илә әлагәдардыр. Дидактик материаллары елә сечиб һазырламаг лазым кәлир ки, ондан һәм сөз бирләшмәләринин тәдрисиндә, һәм рүблүк вә һәм дә курсун тәкрары заманы истифадә етмәк мүмкүн вә фајдалы олсун.

Белә дидактик материаллара аид ашағыдакылары нүмунә көстәрмәк олар.

1. Ашағыдакы сөз бирләшмәләриндән әсас тәрәфләри фе'лдән дүзәлән сифәтлә ифадә олунанлары 1-чи сүтунда, фе'ли сифәтлә ифадә олунанлары исә 2-чи сүтунда јазын.

Ачыг һава, дәрилмиш чичәк, тәбиәти бәзәјән гөнчәләр, кәләчәк заман, дашан чај, көрүлмүш иш, јығдығым памбыг, утанчаг ушаг, тутгун булуд, сатгын дүшмән.

2. Верилмиш сөз бирләшмәләрини көчүрүн вә тәрәфләрини ифадә васитәләринин үстүндә јазын.

Јаваш јеримәк, мәрд дајанмаг, ајдын көрмәк, меһрибан бахыш, јаваш јеришли, мәрд икид, ајдын сәма, еһтијатлы тәрпәнмәк, еһтијатлы адам...

3. Верилмиш сөзләрә икинчи тәрәфләр артырмагла сөз бирләшмәләри дүзәлдиб дәфтәринизә јазын, сонра һәмин сөзләрин һансы нитг һиссәләри олдуғуну үстүндә гејд един.

Кечә, инди, сәһәр-сәһәр, хәфиф-хәфиф, һејран-һејран, гардашчасына, ирәлидә, ора-бура.

4. **Ашағы** вә **јухары** сөзләринин ашағыдакы бирләшмәләрдән һансында зәрф, һансында исә башга нитг һиссәси олдуғуну изаһ един.

Scanned with ACE Scanner

Ашағы дүшмәк, ашағы мәртәбә, јухарыја галхмаг, јухары мәһәллә, ашағы јол, ашағыдан кәлән, јухарыны көстәрмәк.

5. Гоша сөз бирләшмәләринин асылы тәрәфләрини мүгајисә един (сонра һәмин сөз бирләшмәләрини чүмләләрдә ишләдин).

Мараглы нағыл— марагла бахмаг; хејли адам— хејли данышмаг; чох јазмаг —чох шәһәр;

6. Верилмиш сөзләри гејри-мүәјјән мигдар сајы вә кәмијјәт зәрфи кими ишләтмәк үчүн онлара мүвафиг асылы тәрәфләр артырын.

Аз, чох, хејли, бир гәдәр, о гәдәр, нә гәдәр, филан гәдәр...

12. «сифәт» + «исим» типли сөз бирләшмәләринә аид өзүнүздән нүмунәләр јазын.

13. Асылы тәрәфләри мүрәккәб сөзләрлә ифадә олунан сөз бирләшмәләри дүшүнүб јазын вә чүмләдә ишләдин (чүмлә үзвү вәзифәсини мүәјјәнләшдирин).

14. Әсас тәрәфләри мәсдәрләрлә ифадә олунан сөз бирләшмәләрини чүмләнин хәбәри вәзифәсиндә ишләдин.

15. Асылы тәрәфләри әрәб ја рум рәгәмләри илә ифадә олунан сөз бирләшмәләри јазын. Онларын јазылышындакы фәрги кестәрин.

16. Ашағыдакы парчадан сөз бирләшмәләрини мүәјјәнләшдирин, грамматик мә'наларыны үстүндә јазыб көстәрин.

Бу торпагда бир көрпәнин дырнағыны ганатсалар, Бир гыј вуррам көјдә кедән губа газлар ганад салар (Р. Рза).

17. **Кәндимизин малдарлары, синфимизин шакирдләри** кими сөз бирләшмәләринин әввәлинә, ортасына сөзләр вә ја сөз бирләшмәләри артырмагла онлары кенишләндирин.

18. С. Вурғунун «Партијамыздыр» ше'риндән верилмиш парчаны көчүрүн, сөз бирләшмәләрини мүәјјәнләшдириб схемини үзәриндә јазын.

Бәшәрин вичданы, ешги, үрәји,
Зеһни, дүшүнчәси, фикри, диләји,
Бүтүн јер үзүнүн хош кәләчәји,
һәр зөвгү, сәфасы партијамыздыр.

...Ингилаб гудрәтли, күнәш һәвәсли,
һәгигәт бајраглы инсан нәфәсли,
Нечә мин нәғмәли, нечә мин сәсли
һәјат симфонијасы партијамыздыр.

19. Елә сөз бирләшмәләри дүшүнүб јазын ки, онлары тә'јиндән башга, бүтүн чүмлә үзвләринин вәзифәсиндә ишләтмәк мүм-

күн олсун. (Нүмунә: метро тикинтиси, Шуша јајлағы. Муған-Мил дүзү).

20. Верилмиш схемләрә ујғун сөз бирләшмәләри јазын.[1]

а)	б)
«сифәт»+«исим»	«исим»+«сифәт»
«сај»+«исим»	«исим»+«сај»
«әвәзлик»+«исим»	«исим»+«әвәзлик»
«мәсдәр»+«исим»	«исим»+«мәсдәр»
«фе'ли сифәт»+«исим»	«исим»+«фе'ли сифәт»

в)	г)
$И_2+И_1$ (шакирдин китабы)	$И_1+И_1$ (полад релс)
$И_2+И_4$	$И_2+И_6$
$И_3+И_1$	$И_3+Ф$
$И_4+Ф$	$И_6+Ф$
$И_5+Ф$	$И_6+И_5$
$И_6+Ф$	$И_4+Ф.\ С.$ (фе'ли сифәт)

21. Асылы тәрәфләри гејри-мүәјјән јијәлик вә гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан бир нечә сөз бирләшмәси јазын.

22. Әсас тәрәфләри гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан бир нечә сөз бирләшмәси јазын.

23. Асылы тәрәфләри чыхышлыг һалда олан беш сөз бирләшмәси дүзәлдиб јазын.

24. Верилмиш ше'р парчасындакы сөз бирләшмәләрини мүәјјәнләшдириб чүмләдә һансы вәзифәдә ишләндијини үзәриндә јазын:

Сиз еј дост олдуғум, гардаш олдуғум,
Сиз еј һәр сирринә сирдаш олдуғум,
Күл үзлү чәмәнләр, шеһли чичәкләр,
Еј һәјат ашиги чанлы үрәкләр,
Бизим һәр ешгимиз һекми-әзәлдир,
Јашамаг ширининдир, һәјат көзәлдир. (С. В.)

25. Әсас тәрәфи һәмчинс үзвләрдән ибарәт јијәлик һаллы бирләшмәләрә аид мүвафиг нүмунәләр јазын.

Нүмунә: Јахындыр **онларын һарајы, сәси.**
Бизим бу елләрин зүмзүмәсинә
(Р. ҺӘМЗӘТОВ).

26. Ашағыдакы чүмләләри сөз бирләшмәләри илә әвәз едиб јазын.

ССРИ вәтәндашлары онлара верилән мәнзилә гајғы илә јанашмалыдырлар. ССРИ вәтәндашларына мәнзил тохунулмазлығы үчүн тә'минат верилир. Дөвләт колхоз—коопе-

[1] Шәрти иш'арәләр: **И**—исим. **Ф** — Фе'л. **И**$_1$—исим адлыг һалда,...

Scanned with ACE Scanner

ратив мүлкијјәтинин инкишафына вә онун дөвләт мүлкијјәтинә јахынлашмасына көмәк едир. Сечичиләр өз депутатларына тапшырыглар верирләр (Јени Совет Конститусијасындан).

27. Верилмиш сөз бирләшмәләринин башланғыч формасыны көстәрин, сонра тәркибинә көрә тәһлил един.

Демократијанын кенишләндирилмәси, совет вәтәндашларынын шәрәфли вәзифәси, сағламлыг очаглары шәбәкәси.

28. Сөз бирләшмәләринин башланғыч формасы илә сөзләрин башланғыч формасы арасында һансы фәрг олдуғуну изаһ един.

КЛАССИКЛӘРИН ҺӘЈАТЫНЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Намиг БАБАЈЕВ
Шуша шәһәр 4 нөмрәли мәктәбин мүәллими

ТӘРЧҮМЕЈИ-ҺАЛ материаллары һәмишә олдуғу кими, бу күн дә мәктәблиләрин тә'лим-тәрбијәси ишиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Мә'лумдур ки, классикләрин һәјатынын тәдриси мүасир әдибләримизин һәјатынын тәдрисиндән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир. Белә ки, мүасирләримизин нисбәтән бизә јахын заманларда јашамыш әдибләрин һәјаты һаггында әлдә даһа чох мә'лумат вардыр. Классикләримиз һаггында исә мә'луматын нисбәтән азлығы мүәллимләр гаршысында бир сыра проблемләр гојур. Бу, илк нөвбәдә даһи Фүзулинин һәјатына аид едилә биләр. Шакирдләр илк дәфә бөјүк шаирин һәјаты илә VII синифдә таныш оларкән әлдә олан мә'лумат кифајәт едирсә, VIII синифдә бу гыса мә'луматла кифајәтләнмәк олмур. Дәрсликдә гејд едилмиш «Фүзулинин һәјаты һаггында мә'лумат олдугча аздыр»[1] фикри мүәллимләр гаршысында билаваситә әлавә әдәбијјатлара мүрачиәт етмәк зәруријјәтини ортаја чыхарыр. Белә ки, VII—X синифләрин әдәбијјат китабларынын һамысында Фүзулинин һәјаты гәдәр гыса верилмиш икинчи бир әдибә раст кәлмәк мүмкүн дејилдир. Поезијамызын корифеји, әдәбијјат тарихимиздә ән бөјүк шаирләрдән бири һесаб едилән даһи Фүзулинин һәјаты һаггында чәми бир сәһифә јарым материал вардыр. Шубһәсиз ки, бөјүк бир шаир һаггында бу гыса мә'лумат нә VIII синифдә дәрс дејән мүәллимләри, нә дә шакирдләри гәнаәтләндирә билмир. Мүәллимләр бу гыса мә'луматы Фүзули һаггында јазылмыш елми-монографик, бәдии, тарихи-мәдәни вә башга бу кими материалларла зәнкинләшдирсәләр дә, һәр һалда бир проблем—Фүзулинин азәрбајчанлы ола-ола Ирагда јашајыб јаратмасы проблеми һәм мүәллимләр, һәм дә шакирдләр гаршысында дуран вә өз һәллини көзләјән марағлы бир мәсәләдир.

1 Һ. Араслы, Һ. Ејвазов. Әдәбијјат. 8-чи синиф. «Маариф» нәшријјаты. Бакы, 1976, сәһ. 83.

Үмумијјәтлә, Фүзулинин һәјатынын аз тәдгиг олунмасы, онун һәјатына аид әлдә олан сәнәдләрин мәһдудлуғу вә бунун нәтичәсиндә дә шаирин һәјатынын тәдрисиндәки чәтинликләр алим вә методистләримиз тәрәфиндән дәфәләрлә гејд едилмишдир: «Бөјүк Фүзулинин һәјаты һаггында... материалда шаирин јашајыб-јаратдығы дөврүн хүсусијјәтләри, әдибин мүһити, онун јетишдији әдәби зәмин вә с. һаггында бу синиф шакирдләри үчүн ибрәтамиз мәзмун кәсб едән мә'лумат јох дәрәчәсиндәдир»[1]. «Әдәбијјат» дәрсликләриндә бә'зи јазычыларын һәјаты һаггында кифајәт гәдәр мә'лумат верилмир... Фүзулинин һәјаты һаггында верилән мә'лумат шаирин һәјатына аид долғун тәсәввүр јаратмыр»[2]. Бу чүр фактларын сајыны јенә артырмаг олар.

Бир сыра методик вәсаитләрдә Фүзулинин һәјатынын тәдрисиндә көстәрилән чатышмазлыглары арадан галдырмаг үчүн мүәјјән фајдалы төвсијәләр мөвчуддур. Һәгигәтән, төвсијә едилән мәнбәләрә мүәллимләрин мүрачиәт етмәси чох фајдалыдыр. Бу мәнбәләрдә[3] исә Фүзулинин Азәрбајчандан олдуғу гејд едилән бир сыра марағлы мә'луматлар вардыр.

1 Ч. Әһмәдов. Әдәбијјат дәрсләринин идеја вә методик сәвијјәси уғрунда. «Азәрбајчан коммунисти», 1974, № 3, сәһ. 93.

2 Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси. I һиссә, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1976, сәһ. 121.

3 Бах: Ш. Чәмшидов. Фүзулинин ата јурду һаггында рәвајәт. Мәһәммәд Фүзули (елми-тәдгиги мәгаләләр) Азәрнәшр, Бакы, 1958, сәһ. 332—335; Кәркүк бајатылары (тәртиб едәнләр: Рәсул Рза, Гәзәнфәр Пашајев), Азәрнәшр, Бакы, 1968, сәһ. 3—24; Р. Әлијев. Вәтәндән узагларда. «Коммунист» гәзети, 1968, 23 март, № 69.

Лакин бу мә'луматлар нә гәдәр марағлы олса да, «бунлары тәсдиг едән тарихи сәнәдләр јох дәрәҹәсиндәдир»[1]. Даһа доғрусу, нәинки бунлары тәсдиг едән, әксинә, һәмин фикирләрдән бә'зиләрини инкар едән сәнәдләр мөвҹуддур. Фүзулинин Азәрбајҹанда анадан олдуғу көстәрилән мәнбәдә дејилир: «Бабаларымызын дедијинә көрә Сүлејман киши (Фүзулинин атасы—Һ. Б.) бурадан көчәндә Фүзули тәзәчә анадан олмушмуш»[2]. Ситат кәтирилән фикир Фүзулинин өз јаздығлары илә там шәкилдә инкар олунур: «...доғулдуғум вә јашадығым јер Ираги-Әрәбдир ки, султанларын көлкәсиндән узаг, сакинләринин шүурсузлуғу үзүндән хәрабә галмыш бир өлкәдир»[3].

Көрүндүјү кими, шакирдләрә Фүзулинин Ирагда доғулса да, ирагլы олмадығыны изаһ едәркән даһа е'тибарлы мәнбәләрә мүраҹиәт етмәк зәруријјәти ортаја чыхыр. Бу бахымдан ән е'тибарлы мәнбә, зәнкин јарадычылыг ирси гојуб кетмиш Фүзулинин өз әсәрләридир.

Методик әдәбијјатларда јухары синифләрдә тәрҹүмеји-һал материалларынын тәдриси һаггында данышыларкән јазычыларын тәрҹүмеји-һал характерли бәдии әсәрләринә мүраҹиәт етмәјин әһәмијјәти вә хүсусијјәтләри кениш изаһатла верилмишдир. Бу характердә Фүзулинин тәкчә «Шикајәтнамә» әсәри вардыр. Лакин онун лирик ше'рләри ичәрисиндә дә һәјатынын мүхтәлиф анларыны — мәһз Вәтәнлә бағлы һалларыны гејд етдији чох көзәл нүмунәләр вардыр. Шакирдләрин нәзәрини бу нүмунәләрә ҹәлб етмәк фајдалы вә јарадычылыг ахтарышлары тәләб едән марағлы бир просесдир. Әлавә мәшғәләләр заманы шакирдләрин нәзәрини Фүзули бәдии ирсинин елә нүмунәләринә ҹәлб етмәк олар ки, орада шаиримизин өз сөзләри илә Ирагда доғулса да, ираглы олмадығы ајдынлашсын.

Нүмунәләрә кечмәмишдән әввәл орта мәктәб дәрсликләринә дүшмүш, Фүзулинин бүтүн јарадычылығы үчүн епиграф ола биләҹәк бир бејти хатырлатмаг лазым кәлир:

Мәндән, Фүзули, истәмә әш'ару мәдһү зәмм,
Мән ашигәм, һәмишә сөзүм ашиганәдир.

Фүзулинин бүтүн дүнјакөрүшү, ән бөјүк фәлсәфи фикирләри анҹаг мәһәббәт мотивләри васитәси илә верилиб. Она көрә дә көстәрилән нүмунәләрә мәһз бу бахымдан јанашмаг лазым кәлир. Мәһәббәт дили илә бүтүн һадисәләрә өз мүнасибәтини билдирән Фүзули ше'рләриндә вәтәниндән узаг дүшмәсини дә бөјүк инҹәликлә верә билмишдир:

Мишки-Чин аварә олмушдур вәтәндән мән кими,
Гансы шухун билмәзәм зүлфи-пәришанын севәр[1].

Мә'лум олдуғу кими, орта әсрләрдә кениш шөһрәт газанмыш Чин мишки (әтир гохулу маддә) дүнја базарларында јүксәк гијмәтләндирилирди вә она көрә дә бу мәһсул Шәргин бүтүн өлкәләриндә шөһрәтләнмишди. Фүзули бу һадисәјә дә мәһәббәт көзү илә бахмышдыр. Чин әтринин узаг бир өлкәјә кәлиб чыхмасы — вәтәниндән ајры дүшмәси фикри исә көзәл бир тәшбиһлә верилмишдир. Мүгајисә објекти шаир өзүдүр: мән кими.

Башга бир гәзәлдә Фүзули јад бир өлкәдә — гүрбәт елдә јашадығыны вә нә үчүн өз вәтәнинә гајытмадығыны поетик шәкилдә бу ҹүр вермишдир:

Јар илә әғјары һәмдәм көрмәјә олсајды сәбр,
Тәрки-гүрбәт ејләјиб әзми-дијар етмәзмидим?[2]

Фүзулинин гәзәлләри ичәрисиндә бу ҹүр нүмунәләрин сајыны хејли артырмаг олар. Фүзули гәриб елдә јашадығына «Лејли вә Мәҹнун» поемасында да тохунуб. Мә'лум олдуғу кими, поема VIII синифдә бүтүнлүклә јох, мүәјјән һиссәләри кечилир. Тәдрис олунан парчалардан бири дә поеманын «Сагинамә» һиссәсидир. VIII синфин «Мүнтәхәбат» китабында «Сагинамә» јарымчыг верилмишдир. Лакин бу һиссәнин әлавә мәшғәләләрдә бүтүнлүклә охусу чох фајдалыдыр. VIII синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндә дејилир: «Фүзули өзүнү Низаминин шакирди адландырыр, ағырлығындан Низаминин белә шикајәтләндији бир мөвзуда әсәр јазмаға ҹүр'әт етмәдијини сөјләјир»[3]. «Сагинамә»нин бүтүнлүклә охусу заманы

---

[1] Һ. Араслы. Бөјүк Азәрбајҹан шаири Фүзули. Азәрбајҹан Ушаг вә Кәнҹләр әдәбијјаты Нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 93.
[2] Ш. Чәмшидов. Көстәрилән әсәр, сәһ. 334.
[3] Фүзули. Әсәрләри. III ҹилд. Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы Нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 18.

[1] Әсәрләри, I ҹилд, сәһ. 238.
[2] Јенә орада.
[3] Дәрслик, сәһ. 98.

Scanned with ACE Scanner

шакирдләр гејд едилән фикрә раст кәлмәклә бәрабәр, һәм дә Фүзулинин шикајәтләринә, гәриб вә гијмәтләндирилмәјән бир шаир олдуғуну сөјләдији нүмунәјә дә раст кәләрләр: Фүзули сагијә мүрачиәтиндә бир даһа гәриблијини јад едир:

Рәһм ет ки, гәрибү хаксарәм,
Бимунисү јарү гәмкүсарәм[1].

Фүзули јарадычылығында шикајәт мотивләринә— дөврүндән, сајсыз-һесабсыз мүһарибәләрдән, әдаләтсизликләрдән, ше'рин, сәнәтин гијмәтләндирилмәдијиндән вә бу кими башга шикајәт мотивләринә чох раст кәлмәк олур. Марағлыдыр ки, онун шикајәт мотивләри ичәрисиндә һәм дә гәрибликдән, гәриб јерин инсанларындан шикајәт дә бир мотив тәшкил едир:

Гүрбәтдә гәриб шадман олмаз имиш,
Һеч кимсә гәрибә меһрибан олмаз имиш[2].

вә ја:

Бир дијар ичрәјәм ки, хәлгиндән
Ејләмәз һич ким мәнә пәрва[3].

Бурада бир мараглы факты да гејд етмәк лазым кәлир. Мә'лум олдуғу кими, Фүзули јарадычылығы чох бөјүк тә'сир гүввәсинә малик олмуш, өзүндән сонра кәлән јүзләрлә шаирин јарадычылығына тә'сир етмиш, бу бөјүк шаирә сајсыз-һесабсыз нәзирәләр јазылмыш, ше'рләри башга шаирләр тәрәфиндән тәхмис едилмишдир. Фүзулинин тә'сир гүввәси өзүндән сонра кәлән шаирләрә о дәрәчәдә бөјүк олмушдур ки, һәмин шаирләр нәинки Фүзулијә нәзирәләр јазмыш, онун әсәрләрини тәхмис етмишләр, һәтта өз јаздыглары ше'рин сон бејтиндә Фүзулинин адыны чәкмиш, беләликлә, өз јаздыглары ше'ри дә Фүзулинин адына чыхмышлар. Әлбәттә, бу чүр ше'рләр сәнәткарлыг вә услубча Фүзули ше'рләриндән чох-чох ашағы сәвијјәдә дурдуғу үчүн онлары Фүзули ше'рләри илә гарышдырмаг олмаз. Лакин мараглы чәһәт бурасыдыр ки, әкәр башга бир шаир Фүзули адына ше'р јазырса, демәли, Фүзули јарадычылығына хас хүсусијјәтләри һәмишә ше'рдә вермәли иди ки, бу ше'рин Фүзулинин олмадығы һисс

[1] Әсәрләри, II чилд. сәһ. 35.
[2] Әсәрләри, IV чилд. сәһ. 156.
[3] Јенә орада, сәһ. 156.

едилмәсин. Гүрбәт елдән шикајәт мотивләри, вәтәниндән узагларда јашамасы Фүзули јарадычылығында мәһз диггәти чәлб едән хүсусијјәтләрдәндир ки, һәмин шаирләр Фүзули адына ше'р јаздыгда бу хүсусијјәтә дә диггәт јетирмишләр. Фүзули диванынын Бакы нүсхәсиндә Фүзулијә иснад едилән, мүәллифи мә'лум олмајан бир шаирин гит'әсиндә верилән фикир дедикләримиз үчүн сәчијјәвидир. Намә'лум шаир Фүзули адына ше'р јазаркән онун мәһз вәтән һәсрәти мотивинә диггәт јетирмишдир:

Аһ ким, гүрбәтдә галдым, бир никар әјләр мәни,
Чохдан ејләрдим сәфәр, ол шивәкар әјләр мәни[1].

Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра ортаја белә бир мәнтиги суал да чыха биләр: Мә'лум олдуғу кими, Фүзули Кәрбәлада доғулса да, сонрадан Бағдадда, Һилләдә, Нәчәфдә дә јашамышдыр. Ола биләрми ки, Фүзули мәһз бу јерләрдә јашајаркән вәтән һәсрәти илә доғулдуғу јери — Кәрбәланы арзуласын? Гәтијјәтлә демәк олар ки, јох! Бу сөзү тәсдиг етмәк үчүн јенә Фүзули јарадычылығына мүрачиәт етмәк олар.

Әввәла, Фүзули кими «дүнјанын меһнәтини чијниндә дашыјан бир шаир чох мәһдуд бир әразини — тәкчә Кәрбәланы өзүнә вәтән сајмазды. Икинчиси, Фүзули өзүнә анадан олдуғу Кәрбәланы јох, Бағдад шәһәрини тәхәллүс сечмишди. Гәдим тәзкирәләрдә шаир бир гајда олараг Мөвлана Фүзули Бағдади ады илә гејд едилмишдир. Үчүнчүсү, Фүзули фарсча диванынын мүгәддимәсиндә «доғулдуғум вә јашадығым Ираги-Әрәб» демишдир, Кәрбәла јох! Демәли, Фүзули бүтүн Ираги-Әрәби өзүнә мәскән һесаб етмишдир вә беләликлә, шаир бир шәһәрдән о бири шәһәрә кетмәклә «гүрбәтдә гәриб шадман олмаз имиш» — дејә шикајәтләнә билмәзди.

Дөрдүнчүсү, јенә мә'лум олдуғу кими, Фүзули Кәрбәлада доғулмуш, башга шәһәрләрдә јашаса да, нәһајәт, Кәрбәлаја гајытмыш, орада вәфат етмиш вә орада да дәфн олунмушдур. Демәли, һәр һансы бир вахт шаирин Кәрбәлаја гајытмасы мүмкүнмүш, она көрә дә Фүзулинин «вәтән» дејә анчаг Кәрбәланы арзу етмәси сәмимиликдән узаг олардь. Фүзули исә бүтүн Шәргдә мәһз ше'рләриндәки сәмимиликлә

[1] Фүзули диваны (фотосурәт). Редактору Һәмид Араслы. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Нәшријјаты. Бакы. 1958. сәһ. 7.

шәһрәтләнмишдир. Индијәчән шаирин сәмимилијинә һеч кәс шүбһә етмәмиш, бүтүн фүзулишүнаслар шаирин сәмимилијиндән вәчдлә данышмышларса, һәтта Гәрбин көркәмли алимләри белә Фүзулини «бөјүк гәлб шаири» (Кибб) адландырмышларса, онда шүбһә үчүн јер галмыр. Әксинә, Фүзули ше'рләри бизә јенә демәјә имкан верир ки, шаир һәтта өлдүјү мәнзили дә өзүнә вәтән һесаб етмәмишдир:

Өлдүјүм мәнзилдә дәфним гылмаға санмын ләһәд,
Јер көрүб гүрбәтдә әһвалым кирибан етди чак[1].

Көрүндүјү кими, Фүзулинин һәјаты илә әлагәдар олараг мүәллимләрә төвсијә едилән әдәбијјатлары охујуб шакирдләрә чатдырмагла јанашы, әлавә мәшғәләләрдә шаирин зәнкин јарадычылығынын мүәјјән һиссәләринә онларын нәзәрини чәлб етмәклә, онун јашадығы торпағы вәтән сајмадығы ајдын олар. Јухарыда кәтирилән нүмунәләрдә бу, ајдынча көрүнүр. Онун вәтәнинин мәһз Азәрбајчан олдуғуну сүбута јетирмәк исә, јәгин ки, лазым дејил. Чүнки шаирин өзүнүн доғма Азәрбајчан дилиндә јаздығы әсәрләри шаирин һаралы олдуғуна сүбутдур. Мүәллимләрә Фүзулинин һәјатынын тәдриси илә әлагәдар олараг төвсијә едилән мәнбәләрдә исә шаирин атасынын һансы сәбәбләр үзүндән Азәрбајчандан көчмәси кениш изаһатларла вә тарихи фактларла верилмишдир.

Јухарыда гејд едилдији кими, Фүзули јарадычылығында онун вәтән һәсрәтли ше'рләринә чох раст кәлмәк олур. Мүәллим шакирдләрин нәзәрини бир нечә бу чүр нүмунәләрә чәлб етдикдән сонра шакирдләр өзләри дә һәмин нүмунәләрдән сечиб, онлары тәһлил едә билир вә мүәјјән нәтичәләрә кәлирләр. Бу исә һәм әлавә мәшғәләләри мараглы едир, һәм дә шакирдләри сәрбәст ишә, мүәјјән тәдгигата руһландырыр. Көркәмли педагогларын дәфәләрлә гејд етдикләри кими, дәрсин нә дәрәчәдә мараглы олмасы, онун нә дәрәчәдә јарадычы олмасындан асылыдыр. Сөзсүз ки, бу сөзләри ејнилә әлавә мәшғәләләр һаггында да демәк олар. Бизчә, әлавә мәшғәләләр заманы шакирдләрин сәрбәст ишә чәлб едилмәсинә даһа чох еһтијач дујулур. Бу, әлавә мәшғәләләрә шакирдләрин чәлб едилмәси үчүн ән јахшы үсуллардан биридир. Дәрс заманы гаршыја чыхан мүәјјән бир проблемин әлавә мәшғәләләр заманы һәлл едилмәси тәдрисин кејфијјәтини артырмаға көмәк едән шәртләрдән биридир.

---

[1] Әсәрләри. 1 чилд, сәһ. 214.

Даһи Фүзули һәјатынын тәдриси илә әлагәдар гаршыја чыхан проблемин әлавә мәшғәләләрлә бу чүр һәлли бөјүк шаирин һәјатыны мәнимсәтмәкдә, бә'зи гаранлыг јерләри ајдынлашдырмагда, ән башлычасы исә шакирдләрин Фүзули јарадычылығына марағыны артырмагда һәмишә бөјүк фајда вермишдир.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ КОММУНИСТ ТӘРБИЈӘСИНИН АШЫЛАНМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мәтләб ГАСЫМОВ
Фүзули рајону, Кечәкөзлү кәнд мәктәбинин мүәллими

ШАКИРДЛӘРӘ коммунист тәрбијәсинин ашыланмасы мәктәбин гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән биридир. Шакирдләрә коммунист тәрбијәси әсасән тә'лим вә тәрбијә үсулларынын сәмәрәли мүәллим фәалијјәти сајәсиндә тәтбиг олундуғу дәрсдә даһа јахшы ашыланыр. Лакин бу просес һеч дә тәкчә дәрслә мәһдудлашмыр. Академик Е. И. Моносзон чох һаглы олараг гејд едир ки, шакирдләрә коммунист тәрбијәсинин ашыланмасы ишиндә мәктәблә бирликдә «микромүһитин» — аиләнин, совхоз, колхоз, мәдәни-маариф мүәссисәләринин, ичтимаи тәшкилатларын вә ичтимаи фәалларын да мүһүм ролу вардыр.

Биз бу мәгаләдә IV—VII синифләрин әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә коммунист тәрбијәси ашыламағын анчаг бә'зи мәсәләләри үзәриндә дајанаҹағыг. Фикримизи фолклор вә поетик нүмунәләрин тәдриси илә әлагәдар шәрһ етмәјә чалышачағыг.

1. **Фолклор вә шакирдләрин коммунист тәрбијәси.** Марксизм-ленинизм классикләринин **халг јарадычылығына аид** фикирләри һәмишә бөјүк мараг доғурур. Ф. Енкелс «Алман халг китаблары» адлы әсәриндә јазыр: «Халг китабынын мәг-

---

Бах: «Формирование коммунистическое мировозирение школьников», Москва, «Педагогика», 1977, стр. 30.

4. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 1.

Scanned with ACE Scanner

сәди кәндлиләрин күндүзкү ағыр ишдән јорулмуш бир һалда гајытдығы заман көнлүнү ачмагдан ибарәтдир»[1].

В. И. Ленин мәктубларындан бириндә јазырды: «Үмумијјәтлә, чүрбәчүр халг кечәләри вә шәнликләриндә кәзмәји музеј вә театрлара бахмагдан үстүн тутурам»[2].

Коммунизм нәзәријјәси баниләринин бу вә башга фикирләри бир даһа тәсдиг едир ки, халг јарадычылығынын коммунист тәрбијәсиндә ролу, һәгигәтән, инкаредилмәз һәјати бир кејфијјәтдир.

IV синифдә фолклор нүмунәләринин тәдрисинә 7 саат вахт ајрылмышдыр. Доғрудур, програмда сијаси мәзмунлу фолклор нүмунәләри верилмәмишдир. Лакин дәрсин имканларыны нәзәрә алараг сијаси мәзмунлу ситатлар, штрихләр, епизод вә мүхтәлиф нүмунәләрдән истифадә етмәклә шакирдләрә коммунист тәрбијәси ашыламағын сәмәрәли јолларыны сынагдан кечирмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, «Ағ атлы оғлан» нағылыны тәдрис едәркән әввәлчә шакирдләрдә шифаһи халг әдәбијјаты һаггында анлајыш јарадырам. Онун жанрлары барәдә илк мә'лумат вердикдән сонра гејд едирәм ки, башга әдәби нөвләр кими, шифаһи халг әдәбијјаты да мүнтәзәм олараг инкишаф едир. Әфсанәләр, нағыллар, бајатылар, лајлалар, аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр бу күн дә јаранып, әдәби тәчрүбәдә сынагдан кечир вә әдәбијјатымызын гызыл фондуна дахил олур. Бу нүмунәләр һәм мәһәббәт мөвзусунда, һәм дә вәтән вә ја сијаси мөвзуда ола биләр. Әлавә едирәм ки, кәләчәкдә сијаси мәзмунлу нүмунәләр үзәриндә, јери кәлдикчә, кениш дајаначағыг. «Ағ атлы оғлан» нағылынын өјрәдилмәси просесиндә дәрсә сијаси мәзмунлу бир нечә епизод да дахил етмәји лазым билирәм. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманларынын, һәмчинин өз өлкәсинин азадлығы уғрунда мәрд мүбаризләрин икидлији мәкәр нағыллашмајыбмы?!

26 Бакы комиссарынын тарихи гәһрәманлығы, Совет Иттифагы Гәһрәманлары Һ. Асланов, М. Һүсејнзадә, К. Әсәдов вә б. әфсанәви икидликләри халгымызын шүурунда дәрин из бурахмајыбмы? Мөвзуја бу чүр епизодларын дахил едилмәси шакирдләрә коммунист тәрбијәси ашыланмасына

---

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс «Об искустве», т. II, М. 1957, сәһ. 559.
[2] Бах: Воспоминани о, Владимире Иличе Ленину, т. 1. Гослитиздат, М. 1956, сәһ. 210.

мүсбәт тә'сир көстәрир, онларда мәрдлик, мүбаризлик, вәтәнпәрвәрлик һиссләринин күчләнмәсинә сәбәб олур.

Сонра јенидән «Ағ атлы оғлан» нағылына гајыдырам. Гејд едирәм ки, Нәрбала да ағлы вә һүнәри сајәсиндә халгы Дәшкүвар падшаһын зүлмүндән гуртарыр. Хәјанәт, әдаләтсизлик биздә икраһ һисси ојадыр. Нәрбаланы вә онун достларыны хејирхаһлығына көрә севир вә тәгдир едирик.

Шифаһи халг әдәбијјатынын жанрлары барәдә мә'лумат верәркән һәм дә шакирдләри баша салырам ки, бајатылар өзләри дә мөвзусуна вә мәзмунуна көрә рәнкарәнк олур. Сијаси мәзмунлу бајатылар бунларын ичәрисиндә хүсуси јер тутур. Шакирдләрә тапшырырам ки, нөвбәти «Поезија дәгигәләри» заманы ашағыдакы бајатылары сорушачағам:

1. Ашыг долаг алтына,
Сары долаг алтына.
Сүлһ бајраг тәк учалсын,
Биз дә долаг алтына.
2. Мән ашигәм хош күнә,
Хош күндүзә, хош күнә.
Ленин чыхартды бизи
Азад күнә, хош күнә.
3. Бу сулар нә сәринди?
Ју дәсмалын, сәр инди.
Хош күн бағбаны, Ленин,
Бу мејвәләр сәнинди.

Көрүндүјү кими, бу, сијаси мәзмунлу фолклор нүмунәләринин бирбаша әлагәләндирилмәсидир.

Мән сијаси мәзмунлу әсәрләрин тәдриси заманы фолклорла әлагәләндирмәнин башга формаларындан да истифадә едирәм.

IV синифдә С. Вурғунун «Октјабр» ше'рини кечәркән шакирдләрә белә бир тапшырыг верирәм:

— Ушаглар, билирсиниз ки, Октјабр ингилабы халгын бөјүк күчү вә ирадәси сајәсиндә гәләбә чалмышдыр. Евлә һәр бириниз бир нечә аталар сөзү јазын. Бу аталар сөзләриндә халгын күчү, гүдрәти, дөзүмү вә икидлији өз ифадәсини тапмалыдыр. Ҹаваблары јохлајаркән ашағыдакы аталар сөзләринә тәсадүф едирик. «Ел күчү, сел күчү», «Ҹәфа чәкмәсән, сәфа көрмәзсән», «Тәк әлдән сәс чыхмаз», «Икид одур атдан дүшә атлана, икид одур һәр әзаба гатлана» вә с.

Scanned with ACE Scanner

Јухарыдакы нүмунәләрдән бир даһа ајдын олур ки, фолклор нүмунәләри шакирдләрә коммунист тәрбијәси ашыламаг үчүн олдугча тә'сирли тәдрис материалыдыр. Мүәллим һәм дә синифдәнхарич оху просесиндә фолклор нүмунәләриндән, о чүмләдән сијаси мәзмунлу фолклор нүмунәләриндән истифадә етмәлидир.

2. Поетик әсәрләрин тәдриси вә шакирдләрин коммунист тәрбијәси. Бәдии әдәбијјат васитәләри илә шакирдләрә коммунист тәрбијәси ашыланмасындан данышаркән поетик әсәрләрин тәдрис имканларыны гејд етмәмәк олмаз. Чүнки поезија олдугча тә'сирли тәдрис материалы верән бир мәнбәдир.

Поетик әсәрләрин тәдриси просесиндә шакирдләрә коммунист тәрбијәси ашыланмасы вә мәнтиги тәфәккүрүн инкишафы мәсәләләрини тәчрүбәдә мүшаһидә етмишик. Тәчрүби ишләрдән бир гисми үзәриндә дајанмаг истәјирик. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) **Ше'р нүмунәләринин әјаниләшдирилмәси.**

Ше'р нүмунәләринин әјаниләшдирилмәсиндән данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн мөвзулары әјаниләшдирмәк олмаз. Конкрет олараг бә'зи мөвзуларын әјаниләшдирилмәси үзәриндә дајанаг.

V синифдә З. Хәлилин «Кремл улдузлары» ше'рини тәдрис едәркән мөвзуну әјаниләшдирмәк үчүн ев тапшырығы мәрһәләсиндә шакирдләрә изаһ едирәм ки, ше'ри ја албомда, ја да бөјүк вәрәгдә әјаниләшдирмәк лазымдыр. Буну биз ашағыдакы гајдада едирик:

I шәкил: Үзәриндә беш улдуз олан Кремл гүлләси.
Шәклин гаршысында вә ја алтында јазылан сөзләр:
Кремлин көјләриндә беш көзәл улдуз јаныр,
беши дә ал гырмызы.
Биз онлара баханда,—көрүрүк һаггымызы,
беши дә ал гырмызы.

II шәкил: Назим Һикмәтин шәкли, бир дә ашағыдакы мисралар:
Тәкчә бизим өлкәнин инсанлары дејилдир,
нечә ил Назим Һикмәт
әтрафы гара зүлмәт,
Сојуг зиндан ичиндә, хәјалында беш улдуз,
онлара баханда јалныз.

III шәкил: Баба вә нәнә шәкли, бир дә ашағыдакы мисралар:
Бабам деди: һәр кәсин улдузу вар дүнјада!
анчаг о нечә кәрә
бахды кениш көјләрә,
улдузуну тапмады.
Нәнәм дә өз евиндә бирчә дәфә ун көрүб,
Өз әлијлә тәндирә јазыг чөрәк јапмады,
о да бахды көјләрә,
улдузуну тапмады... вә с.

Бу гајда илә әјаниләшдирмә шакирдләрин мөвзуја марағыны артырыр, онларын тәфәккүрләринин инкишафына көмәк көстәрир вә ән башлычасы исә шакирдләрә коммунист тәрбијәси ашыланмасына мүсбәт тә'сир едир. Әјаниләшдирмә һәм дә мөвзунун шакирдләр тәрәфиндән һәртәрәфли гавранылыб јадда сахланылмасына зәмин јарадыр. Әјаниләшдирмә заманы шакирдләрин ишләринин сәлигәли, естетик тәләбләр бахымындан үрәјәјатмалы олмасына нәзарәт етмәк фәнн мүәллиминин борчудур.

б) **Мөвзуларын коллексијалашдырылмасы.**

Мөвзулары коллексијалашдырма ишинин илк мәрһәләси јенә дә дәрсдә көрүлүр. Евә тапшырыг вермә мәрһәләсиндә шакирдләрә тапшырырам ки, өјрәндијимиз мөвзуда башга нүмунәләрлә дә таныш олмаг мәсләһәтдир. Сонра конкрет олараг тапшырыг верирәм.

VI синифдә «Мән һансы бир инсана...» ше'рини тәдрис едәркән шакирдләрә тапшырырам ки, Ленин һаггында бир нечә ше'р топлајын. Нөвбәти дәрсдә шакирдләр Р. Рзанын «Мән һансы бир инсана...», Ч. Новрузун «Ленин јени бир ерадыр», Ашыг Пәнаһын «Ленинин вәтәниндә», А. Твардовскинин «Ленин вә печгајыран», Һ. Арифин «Улјановск дүшүнчәләри» вә с. әсәрләрин адларыны чәкирләр. Синифдәнхарич оху кими бу мөвзуда јазылан башга ше'рләрин дә топланылыб охунмасыны тәшкил едирик.

IV—VII синифләрдә «Октјабр», «Партија», «Комсомол», «26-лар» вә башга мөвзулары тәдрис едәркән јенә дә һәмин мөвзуларда јазылмыш әсәрләр топлајыб өјрәнмәји шакирдләрә тапшырырыг. Биз бу мәсәләјә бир дә синифдәнхарич охуну һесаба алан дәрсләрдә вә ја әлавә мәшғәләләр заманы гајыдырыг. Бу ишә системли нәзарәт шакирдләрдә мәс'улиј-

Scanned with ACE Scanner

јәт һиссини артырыр. Онлары һәмишә сијаси мәзмунлу ше'рләрин мүталиәсинә сәфәрбәр едир.

в) Алманахлашдырма.

Сијаси мәзмунлу әсәрләрин коллексијалашдырылмасы мәрһәләсиндән сонра синифдәнхарич охуну даһа сәмәрәли шәкилдә тәшкил етмәк үчүн топланмыш материалы алманахлашдырырыг. Әлјазмасы һүгугунда бурахылмыш алманахда «Ленин вә партија һаггында ше'рләр», «Ингилаб һаггында ше'рләр», «Ленин һаггында бајатылар», «Комсомол нәғмәләри» вә с. рубрикалар олур. Алманах әдәбијјат кабинетиндә олан синиф китабханасында сахланылыр. Дәрсдә кечирдијимиз «поетик бешдәгигәликләр» заманы алманахдакы ше'рләрдән парчалар өјрәнилмәсинә наил олуруг.

г) Сәсјазма вә динләмә.

Шакирдләрә коммунист тәрбијәси ашыланмасында сәсјазма вә динләмәнин дә әһәмијјәти чохдур. Поетик нүмунәләри шаирләрин өз ифасында лентә јазыб динләнилмәсини тәшкил етмәк олдугча әлверишлидир. Ахы, шаирләр өз әсәрләринин хүсуси тә'сир күчүнә малик бир тәрздә охујурлар. Көркәмли гираәт устасы А. И. Швартс һәлә 1925-чи илдә јазырды ки, «...шаирләрин ритмик охусу һәмишә мараглыдыр. Һеч бир актјор бу барәдә онларла рәгабәт апара билмәз»[1].

Сәсјазманы биз, әсасән, радио вә телевизија верилишләри заманы едирик. Бә'зән исә шаирләрин өзләрини мәктәбә дә'вәт едир вә көрүш заманы сәсләрини лентә јазырыг. Динләмә ја дәрсин мүәјјән анында, ја да дәрсдәнхарич вахтларда һәјата кечирилир. Т. Глушкова «Шаирләр ше'р охујур» мәгаләсиндә јазыр ки, «...һәтта магнитофон јазысында белә, биз шаир сәсини ешидәркән, елә бил ки, онун чанлы шәхсијјәти илә растлашырыг. Шаирин өз ше'рини охумасы да, онун јазылмасы кими, шаирин јарадычылыг һәјатына дахилдир, чүнки поезија — сөз-сәс сәнәтидир»[2].

Сәсјазманын вә динләмәнин шакирдләрә коммунист тәрбијәси ашыланмасына мүсбәт тә'сирини биз дәфәләрлә тәчрүбәдә сынагдан кечирмишик.

д) Тикмәләр вә әл ишләри.

Шакирдләрә коммунист тәрбијәсинин ашыланмасында тикмәләр вә әл ишләриндән дә кениш истифадә олунмасы

1. А. И. Швартс, В лаборатории чтенија, М. 1960, стр. 167.
2. «Комсомолскаја правда», 14 август, 1971.

јахшы нәтичә верир. Бу ишләр әдәбијјат кабинетиндә чәмләшдирилир вә јери кәлдикчә, дәрсин мүәјјән анында синифдә тәтбиг олунур, тәдрис просеси илә әлагәләндирилир.

Биз тикмә үсулу илә дүзәлтдијимиз Ленинин портретини әдәбијјат кабинетиндән асмышыг. Портретин алтындан рәһбәрин тикмә үсулу илә јазылмыш «Әдәбијјат партијалы олмалыдыр» сөзләри асылмышдыр. Сијаси мәзмунлу әсәрләрин тәдриси просесиндә биз тез-тез шакирдләрин диггәтини рәһбәрин бу даһијанә тәләбинә јөнәлдирик. Тикмә вә гурмаларда сијаси мәзмунлу ашағыдакы мисраларын олмасына чалышырыг:

1. **Бүтүн арзуларым күлүр јарына,**
Хәјалдан илһамлар алмамаг үчүн.
Бахырам Ленинин китабларына,
Дәстәдән керидә галмамаг үчүн.
С. Вурғун.

2. **Охујун, бир гызыл китабам мән,**
Ингилаб оғлу ингилабам мән.
С. Рүстәм.

3. **Мән һансы бир инсана**
бәнзәдим ки, Ленини—
һәм халгын хидмәтчиси,
һәм халга рәһбәр олду.
Р. Рза.

Бу вә буна бәнзәр мисралар шакирдләрин даһи рәһбәрә олан мәһәббәтини даһа да күчләндирир. Бизчә шакирдләрдә Ленинә мәһәббәт тәрбијәси ән тә'сирли бир васитә олмагла онларын коммунист тәрбијәсиндә олдугча мүсбәт рол ојнајыр.

Совет јазычысынын мәгсәди, бөјүк гурулушумузу әкс етдирмәк, өз һәмвәтәнләрини вә гәһрәманларыны јени галибијјәтләр үчүн сәфәрбәрлијә алмагдыр.

* * *

...Индики гурулушумузун гәһрәманларыны һисс етмәли, онлары бүтүн дәринлији илә мәнимсәмәли вә өз әсәрләримиздә әкс етдирмәлијик.

Ч. ЧАББАРЛЫ.

Scanned with ACE Scanner

«САЛУР ГАЗАНЫН ЕВИНИН ЈАҒМАЛАНМАСЫ» БОЈУНУН ДИЛИ ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Акиф НУРИЈЕВ

Күрчүстан ССР, Гардабани рајону, Поничалг кәнд мәктәбинин мүәллими

ХАЛГЫМЫЗЫН узаг тарихи кечмишини, арзу вә истәкләрини, доста садиг, дүшмәнә амансыз олмасыны, көзәл адәт-ән'әнәләрини, намус вә гејрәтини, јашајыш тәрзини, мәдәнијјәт вә мәшғулијјәтини әкс етдирмәкдә «Дәдә Горгуд» дастанлары әвәзсиз әһәмијјәтә маликдир. «Китаби-Дәдә Горгуд» ады алтында топланан бу дастанлар дидактик вә тәрбијәви чәһәтдән дә гијмәтлидир. Она көрә дә VII синифдә «Дәдә Горгуд» дастанларынын тәдрисинә хүсуси дәрс сааты ајрылмышдыр.

«Дәдә Горгуд» Азәрбајчан дилиндә јазылмыш илк бәдии әсәри олдуғуна көрә, ону дил чәһәтдән характеризә етмәк, доғма дилимизин әзәмәт вә көзәллијини шакирдләрә өјрәтмәк чох вачибдир.

«Дәдә Горгуд» дастанлары ичәрисиндә «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» боју өз мәзмун вә идејасы илә хүсуси јер тутур. Һәмин бојун дил чәһәтдән сәчијјәләндирилмәсинәдәк шакирдләрә мә'лумат верирәм ки, халгымызын илк јазылы абидәси олан «Дәдә Горгуд» дастанлары VII әсрдә јашамыш, кәләчәкдән хәбәр верән, узагкөрән, оғузлара јол көстәрән, нурани бир шәхсијјәтин—Дәдә Горгудун ады илә бағлыдыр. Дәдә Горгуд бир сыра түркдилли халгларын, о чүмләдән Азәрбајчан, газах, өзбәк, түркмән вә гырғызларын шифаһи халг әдәбијјатында ше'р, сәнәт һамисидир. Дастанларда бүтүн әшјаларын Дәдә Горгуд тәрәфиндән адландырылдығы сөјләнилир. Һәтта дөрд шејин («кәлин», «ајран», «ијнә», «тикан») дүзкүн адландырылмадығына көрә Дәдә Горгуд тәәссүфләнир дә...

«Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунун дил чәһәтдән характеризә едилмәсиндә, тәхминән, ашағыдакылары нәзәрдә тутурам.

I. Нәср вә нәзм дили.

1. Шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, дастан жанрына хас олан бүтүн хүсусијјәтләри «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунда да көрмәк олур. Белә ки, бу бој да нәср вә нәзм һиссәләриндән ибарәтдир. Нәср һиссәсиндәки чүмләләрин әксәријјәти гурулушча («Гијамәтин бир күнү он күнү олду. Бәј нөкәрдән, нөкәр бәјиндән ајрылды») садәдир. Бурадакы чүмләләрин, демәк олар ки, чох пајы һәмчинс («Боју узун Бурла хатун бојну илә гулағын алды, дүшдү, күз алмасы кими ал јанағын дартды, јыртды») үзвлүдүр. Бунунла белә, бојда мүрәккәб («Көрдү ки, учарда гузғун, тазы долашмыш, јуртда галмышдыр»; «Чобан белә олмаса, Газан кафири алмазды» вә с.) чүмләләр дә вардыр.

Нәср һиссәсиндәки сөзләр вә чүмләләр һәм дә аһәнкдарлыг јарадыр. Санки бир-бири илә гафијәләнир. Мәсәлән, «Јумру-јумру **ағлады**, јаныг чијәрини **дағлады**», «Ав **авлајалым**, гуш **гушлајым**, сығын, кејик **јығалым**, **гајыдалым**, отағымыза **дүшәлим**, **јејәлим**, **ичәлим**, хош **кечәлим**» вә с.

Бојдакы ше'рләрдә бөлкү вә гафијә гајдаларына риајәт едилмәмишдир. Мәсәлән:

Ана! Әрәби атлар олан јердә (11)
Бир гуланы олмазмы олур? (9)
Гызыл дәвәләр олан јердә (9)
Бир көшәји олмазмы олур? (9)
Ағча гојунлар олан јердә (9)
Бир гузучуғу олмазмы олур? (9)
Сән сағ ол, гадын ана! (7)
Бабам сағ олсун! (5)
Бир мәним кими оғлан булунмазмы олур? (13)

Көрүндүјү кими, бу ше'р парчасы сәрбәст шәкилдәдир. Лакин ше'рин дили тәбии вә көзәлдир. Дастанлардакы бу гәбил гошмалар гопуз һаваларына асанлыгла јатар, мусиги ритминә ујғун кәләрмиш. Озанлар бу ше'рләри (мисралардакы сөзләри узадыб-гысалтмагла) мусиги аләтинин мүшајиәти илә охујарлармыш.

Scanned with ACE Scanner

2. «Дәдә Горгуд»ун башга бојларында олдугу кими, «Салур Газанын евинин јағмаланмасы»нда да сөзләрин мә'на-үслуб групларына тәсадүф олунур.

а) **Омоним сөзләр.** «дүн» (дүнән) —«**Дүн** јох, етәки күн евин бундан кечди». «Дүн» (кечә)— «...Чахмаглычана Ҹо-банлар дүнлә јүјүрдән!...» вә с.

б) **Синоним сөзләр.** «Саваш-уруш» (вуруш) — «**Саваш-мадан, урушмадан** гајыдајым». «Сағ-әсән» — «Әкәр **сағдыр, әсәндир** ахшам олмадан јенә мән сана кәләрәм».

«Ус-ағыл» —«Нечә ким бу душу көрдүм, шундан бәри **ағлым, усум** дәрә билмән» вә с.

Мисаллардакы синоним сөзләр ејни ифадә дахилиндә гоша ишләнмишдир. јә'ни ејни мә'нанын ифадәсинә хидмәт едир.

в) **Антоним сөзләр.** «Ираг (узаг) — јахын» — «**Ирағын-дан, јахынындан** бәри кәлкил»

«Симиз (көк) —арыг» —«**Симиз** гојун, **арыг** тоғлу ба-јырда галса, гурд кәлиб јемәзди сапанын горхусундан» вә с.

Бу мисалларын биринчисиндә «ираг-јахын», икинчисин-дә «симиз — арыг» экс мә'налы сөзләрдир.

3. «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунун дили үзәриндә иш апараркән нитг һиссәләриндән сифәтләрә ша-кирдләрин диггәтини хүсуси олараг чәлб едирәм.

Шакирдләр орадакы «алача», «гарача», «ағча», «тозлу-ча», «көлкәличә», «апалача», «дүм гара» вә с. сөзләрин сифәт олдуғуну, «-ча» («-чә») шәкилчисинин «ала», «гара», «ағ» (әсли), «тозлу», «көлкәли» сифәтләринә гошулараг чо-халтма дәрәчәсини әмәлә кәтирдијини мүәјјәнләшдирирләр.

Мә'лумдур ки, сифәтин чохалтма дәрәчәсини дүзәлт-мәкдән өтрү «п, р, м» үнсүрләриндән дә истифадә едилир. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында сифәт дәрәчәси дү-зәлтмәкдә анчаг «н» үнсүрү ишләнмишдир. Мәһз, «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојундан мисал кәтирдији-миз «апалача» сифәтинин тәһлилини апараркән бу мәсәлә-ни ајрыча изаһ едирәм (алача — ап+алача — апалача).

Грамматика китабларында «-чыг» шәкилчисинин сифәт дәрәчәси әмәлә кәтирдији көстәрилмәсә дә, бу бојда «-чыг» морфеминин дәрәчә јаратмаг хүсусијјәтилә растлашырыг; Мәсәлән, «Газан бәјин дүнлүји алтун бан евләрини биз јых-мышыг. **Гарычыг** анасыны биз кәтирмишик». Изаһ едирәм

ки, «гары» сөзү «гоча» сөзүнүн синонимидир. Һал-һазырда исә анчаг гоча гадына «гары» дејилир. Јә'ни вахтилә сифәт мәгамында ишләнән «гары» сөзү тәдричән исимләшмәк үз-рәдир. «Гарычыг» сөзүнүн мә'насы исә «гочачыг» демәкдир. Истәр «гарычыг», истәрсә дә «гочачыг» сөзләриндәки «-чыг» шәкилчисини, әлбәттә, исимләрдә кичилтмә вә әзизләмә мә'-насы дүзәлдән -чыг (-чик, -чуг, чүк) шәкилчиси илә гарыш-дырмамалы. Әсәрин лингвистик тәһлили просесиндә орада-кы бәдии тәсвир васитәләри илә дә шакирдләри таныш ет-мәк фајдалыдыр. Бу мәгсәдлә онларын диггәтини ашағы-дакы нүмунәләрә чәлб едирәм.

а) **Мүбалиғә.** «Һәр атанда он ики батман даш атарды. Атдығы даш јерә дүшмәзди. Јерә дәхи дүшсә, тоз кими сов-рулардды, очаг кими ојуларды. Үч иләдәк дашын дүшдүјү јерин оту битмәзди».

б) Кинајә. «Алтындакы алача атын нә өјәрсән?

Ала башлы кечмичә кәлмәз мана.
Башындакы тугулғаны нә өјәрсән?
Башындакы бөркүмчә кәлмәз мана...»

в) **Тәсвир.** «Доггуз гара көзлү, хуб үзлү, сачы ардына өрүлү, көјсү гызыл дүјмәли, әлләри биләјиндән хыналы, бар-маглары никарлы мәһбуб кафир гызлары Галын Оғуз бәјлә-ринә сығраг сүрүб ичәрләрди» вә с.

Шакирдләрә «Салур Газанын евинин јағмаланмасы»нда ишләнмиш гәдим сөзләр һаггында да мә'лумат верирәм. Гејд едирәм ки, белә сөзләрдән бир гисми өз ишләнмә шәклинә **көрә фәргләнир; мәсәлән: «көлүк»-күләк, «јесир» -әсир, «ји-**кит» -икид, «минәт» -миник, «јүкләт»-јүклү (һејван), «гаран-гу»-гаранлыг, «чалгара»-чалаған (гуш), «гансы»-һансы вә с. Бә'зи сөзләр исә мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнмир, ја-худ башга сөзләрлә әвәз олунмушдур; мәсәлән: «јеләји»-јал-ман, «ус»-ағыл, «ирмаг»-булаг, «күз»-пајыз, «сығраг-сүрмәк»-шәраб пајламаг, «кәз»-дәфә, «тугулга»-дәбилгә, «көндәри»-топпуз, «кәпәнәк» -јапынчы, «сагынмаг»-чәкинмәк, «әрдәм»-һүнәр, «кејик»-чејран, «тумар»-гамчы вә с.

Гејд етмәлијәм ки, мүасир дилимиздә һәмин сөзләрин изләри һәлә дә галмагдадыр. Мәсәлән, «күз» (пајыз) сөзүну алаг. Бу кәлмә халг данышыг дилиндә (јајда јајлаға, пајыз-да күздәјә кедәрләр) инди дә ишләнир. Пајызлыг тахыл «күздәк», пајыз јунуна исә «күзәм» дејилдији мә'лумдур.

Scanned with ACE Scanner

Чох еһтимал ки, «Күздәк» (Бакы әтрафында кәнд ады) то-
поними дә «күз» (пајыз) сөзү әсасында формалашмышдыр.
Нәһајәт, шакирдләрә әсәрдә ишләнмиш чәтин сөзләрин
лүғәтини тәртиб етдирирәм. Гејд едим ки, һәмин сөзләрин
мә'наларыны әввәлчәдән дәгиг мүәјјәнләшдирмәјә диггәт
јетирир, мүхтәлиф лүғәтләрә мүрачиәт едирәм. Бу, дәрс-
ликдә верилмиш лүғәт материалындан даһа е'тибарлы шә-
килдә истифадә етмәјимлә нәтичәләнир. Буну ашағыдакы
лүғәтдән ајырд етмәк чәтин дејил.

дуру[1]—зәифләшмәк, күчдән дүшмәк
сасы[2] — пис иј вермәк, ијләнмәк
гулан[3]—вәһши Асија ешшәји
тутам, тутум[4] — овуч, әл ичи
әркәч[5] — кечи, тәкә
гурумсу[6]—јағлы гара
јағмаламаг —талан етмәк
бој —тә'риф, јекајә
гуш гушламаг —гуш овламаг
дәмрән—охун учундакы дәмир вә с.

Беләликлә, шакирдләрә ајдын олур ки, бојун дили чанлы
халг данышыг дилиндән гидаланмышдыр. Мүгајисә вә тәш-
биһләр чох садә вә көзәлдир. Үмумијјәтлә, «Китаби-Дәдә
Горгуд» дастанларында әдәби дилимизин гәдим нүмунәләри
чохдур.

Чаббарлы XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә ән
надир сималардан биридир. О өз јарадычылыг хәзинәси-
нин зәнкинлији е'тибарилә М. Ф. Ахундовдан вә Ч. Мәм-
мәдгулузадәдән сонра XX әср әдәбијјатынын ән көркәм-
ли симасыдыр.

С. ВУРҒУН.

---

[1] Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, сәһ. 323—588.
[2] Јенә орада, сәһ. 490.
[3] Јенә орада, сәһ. 465.
[4] Јенә орада, сәһ. 591.
[5] Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков, Москва, 1974, стр. 300.
[6] Ә. Дәмирчизадә, «Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, 1962, сәһ. 132.

Нәзәри гејдләр

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ СУАЛ ЧҮМЛӘЛӘРИ

Ағамуса АХУНДОВ
филоложи елмләр доктору, профессор

ИНСАНЛАР арасында ән вачиб үнсијјәт васитәси олан дилин өз вәзифәсини мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәсиндә суал чүмләләринин әһәмијјәти бөјүкдүр. Доғрудан да, үнсијјәтин әсасыны инсанларын бир-бириндән мүәјјән бир шеј сорушмалары, һәр һансы бир мә'лумат алмалары тәшкил едир. Нитгдә вә дилдә бу, суал чүмләләри вә һәмин суал чүмләләринә верилән чаваблармла һәјата кечирилир. Тәбиидир ки, белә мүһүм вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә хидмәт көстәрән бу синтактик ваһидләр һәр бир дилдә мүһүм јер тутур.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә суал чүм-
ләләри кениш јајылмышдыр. Суал чүмләләри дилимизә даир
апарылан тәдгигатларда да мүәјјән јер тутур. Һәмин тәд-
гигат ишләриндә суал чүмләләринин ифадә јоллары, нәв-
ләри барәсиндә мә'лумат верилир, интонасија хүсусијјәтләри
арашдырылыр. Гејд едәк ки, истәр елми әдәбијјатда, истәр-
сә дә али мәктәбләр үчүн тәртиб едилмиш дәрслик вә дәрс
вәсаитләриндә һәмин синтактик категорија һаггында вери-
лән мә'луматлар бир-бириндән фәргләнир, бә'зи һалларда
исә бири дикәрини инкар едир.

Орта мәктәбләр үчүн јазылмыш дәрсликдә исә суал
чүмләләри барәсиндә верилән мә'лумат чох бәситдир, дүзү-
[illegible]галса, мүәјјән һалларда һәтта сәһвдир. Бүтүн бунлары
нәзәрә алараг, орта мәктәб мүәллимләринә көмәк мәгсәдилә
суал чүмләләри һаггында бә'зи әлавә изаһат вермәји лазым
сајдыг.

Мә'лум олдуғу кими, суал мәгсәдилә ишләдилән чүм-
ләләрә **суал чүмләси** дејилир. Суал чүмләсинин бу тә'рифи
ән мүхтәлиф дилләрә һәср олунмуш ән мүхтәлиф мүәллифлә-
рә мәхсус әсәрләрдә тез-тез раст кәлинән вә демәк олар ки,
һамы тәрәфиндән гәбул сајылан бир тә'рифдир. Азәрбајчан
дилчилијиндә дә садә чүмлә бу шәкилдә изаһ едилир. Ла-
кин бу дүзкүн аксиоматик әсаса дилчилијимиздә бә'зән әмәл
олунмур, дилин грамматик сәвијјәси илә үслуб сәвијјәси га-
рышдырылыр. Мәсәлән, һәлә мәшһур рус дилчиси А. М. Пеш-
ковскинин «суал сөзләри илә әмәлә кәлән нида чүмләләри»
адландырдығы чүмләләр суал чүмләсинин ајрыча бир
нөвү кими изаһ едилир («риторик суал чүмләләри»(?)).

Азәрбајчан дилиндә суал чүмләсинин дөрд нөвү вардыр:
1) үмуми суал чүмләси, 2) хүсуси суал чүмләси, 3) истисна-
лы суал чүмләси, 2) истиснасыз суал чүмләси.

Үмуми суал чүмләләри чүмләнин баш үзвләри, јә'ни
мүбтәда вә хәбәр арасындакы мүнасибәти ифадә едир. Белә
суал чүмләләриндә мүәјјән бир мә'лумат үзрә тәсдиг вә ја
инкардан ибарәт олан чаваб тәләб олунур. Одур ки, белә
суал чүмләләринин чавабы **бәли, һә** тәсдиг, **хејр- јох** инкар
әдатларындан биринин васитәсилә верилә биләр. Мәсәлән:

**—Ајдын мәктәбдән кәлди?—Бәли (һә).— О инди евдә-
дир?—Хејр (јох).**

Үмуми суал чүмләләринин чавабы ифадә олунан фикри
тәсдиг вә инкар едән чүмләләрлә дә верилә биләр: **—Һејдәр
бәј, јолдашларын булардымы? — Бәли, булардыр** (М. Ф.
Ахундов). Үмуми суал чүмләләринин чавабыны әдатсыз чүм-
ләләрлә дә вермәк мүмкүндүр: **С ә д р: Сиз һадисәдән бир
аз габаг евдә кағыз јандырмышсынызмы? Јашар: Јан-
дырмышам...** (Ч. Чаббарлы); **Прокурор. Шаһидә сорғу
вермәк оларлмы? Сәдр: Соруша биләрсиниз** (Ч. Чаббарлы).

Үмуми суал чүмләләринә верилән чаваблар үчүн сәчиј-
јәви чәһәт бундан ибарәтдир ки, бүтүн чаваблары инкар вә
ја тәсдиг әдатлары илә әвәз етмәк мүмкүндүр. Суал чүмлә-
ләринин дикәр нөвләриндә исә белә әвәзетмә әмәлијјаты
апармаг олмаз.

Азәрајчан дилиндә үмуми суал чүмләләри ики јолла
әмәлә кәлир: 1) интонасија васитәсилә, 2) -мы/-ми -му/-мү
суал шәкилчиләри васитәсилә.

Интонасија васитәсилә әмәлә кәлән суал чүмләләринин
сонунда тон бир гајда олараг галхыр:

Ајдын мәктәбдән кәлди?

-мы/-ми/-му/-мү суал шәкилчиси васитәсилә әмәлә кә-
лән суал чүмләләриндә исә бунун әксинә олараг, тон нәгли
чүмләләрдә олдуғу кими енир:

Ајдын мәктәбдән кәлдими?

Үмуми суал чүмләләринин бу ики нөвү арасындакы ин-
тонасија фәрги дилчиләримизин бә'зиләри тәрәфиндән гејд
олунмушдур. Мәсәлән, али мәктәбләр үчүн «Мүасир Азәр-
бајчан дили» дәрслијинин үчүнчү һиссәсиндә јазылыр:
«Суал әдаты илә әмәлә кәлән суал чүмләләриндә, интонасија
илә әмәлә кәлән суал чүмләләриндән фәргли олараг, хүсуси
интонасијадан истифадә едилмир. Бу чүмләләрдә хәбәрин сон
һиссәсини узатмаға да еһтијач олмур» (сәһ. 114—115). Лакин
тәәссүф ки, суал шәкилчиси илә әмәлә кәлән үмуми суал
чүмләләринин интонасија хүсусијјәти һәмин дәрсликдә дүз-
күн изаһ едилмир; куја «бурада јалныз -мы/-ми/-му/-мү әда-
ты бир гәдәр гүввәтли тәләффүз едилир» (сәһ. 115). Шүбһә-
сиз, -мы/-ми/-му/-мү вурғу гәбул етмәдији үчүн онун «бир
гәдәр гүввәтли тәләффүз едилмәсиндән» данышмаг олмаз.

Үмуми суал чүмләләриндән фәргли олараг, **хүсуси суал
чүмләләриндә** данышаны бу вә ја дикәр чүмлә үзвләри илә
әлагәдар олан мә'лумат мараглaндырыр. Хүсуси суал чүмлә-
ләриндә тәсдиг вә ја инкар әдатлары илә чаваб вермәк мүм-
күн дејил. Өз интонасија гурулушларына көрә онлар мәнтиги
вурғулу чүмлә үзвү олан нәгли чүмләләрдән фәргләнмир.

Хүсуси суал чүмләләри суал әвәзликләри васитәсилә
әмәлә кәлир. Мәсәлән: **С е в и л. Нә истәјирсиниз? Б а л а ш.
Ики сөз!** (Ч. Чаббарлы). **В а л е н т и н о в. Инди орада ким
јашајыр? А с л а н б ә ј. Бир анасы, бир дә кичик, беш јашын-
да гардашы** (Ч. Чаббарлы).

Азәрбајчан дилчилијиндә суал чүмләләринин бу мә'на
нөвү көстәрилмир; бә'зи китабларда ондан суал чүмләсинин
әмәлә кәлмә нөвләриндән бири кими данышылыр вә суал
әвәзликләри илә ифадә олунан суал чүмләләри адланды-
рылыр.

Бә'зи дилчиләр бунлары суал әдаты һесаб едир.

Scanned with ACE Scanner

Хүсуси суал чүмләләриндә суал әвәзликләри мәнтиги вурғу илә дејилдији үчүн тонун зирвәси онларла бағлы олур:

Инди орада ким јашајыр?

Азәрбајчан дилиндә суал чүмләләринин үчүнчү нөвүнү **истисналы суал чүмләләри** тәшкил едир. Белә суал чүмләләриндә адәтән ики үмуми суал олур. Һәмин суаллары ифадә едән тәркиб һиссәләри бир-бири илә **ја, јохса** бағлајычылары васитәсилә бағланыр.

Үмуми суал чүмләләриндән фәргли олараг, истисналы суал чүмләләринә тәсдиг вә јахуд инкар әдатлары илә чаваб вермәк мүмкүн дејил. Бурада ики суал бир-бирини инкар, даһа доғрусу, истисна едир; һәмин үмуми суаллардан бири бүтөвлүкдә истисналы суал чүмләсинин чавабы олур; мәсәлән: **А л м а з. Гој о десин: ушаг гыздыр, ја огландыр?** (Ч. Чаббарлы). **Бу собалар одунла јаныр, ја көмүрлә?**

Көрүндүјү кими, биринчи чүмләнин чавабы «гыздыр» вә ја «оғландыр», икинчи чүмләнин чавабы исә «одунла» вә јахуд «көмүрлә» синтактик ваһидләриндән бири илә верилмәлидир.

Истисналы суал чүмләләри өзләринин интонатив гурулушларынын мүрәккәблији илә дә сечилир. Адәтән бу чүмләләрин биринчи тәркиб һиссәси галхан, икинчи һиссәси исә енән тона малик олур:

Бу собалар одунла јаныр, ја көмүрлә?

Истисналы суал чүмләләри кими, **истиснасыз суал чүмләләри** дә ики һиссәдән ибарәт олур. Биринчи тәркиб һиссәси әслиндә нәгли чүмлә кими чыхыш едир; јә'ни бурада мүәјјән бир һадисә, әшја вә јахуд һәрәкәт барәсиндә мүәјјән бир мә'лумат верилир. Башга сөзлә о, мүәјјән бир играри вә ја инкари һөкмүн нитгдә ифадәсиндән ибарәт олур. Икинчи исә биринчи һиссәдә (нәгли чүмләдә) ифадә олунан фикрин һәгигилијини, доғрулуғуну јохламаг, тәсдиг вә ја инкар етмәк үчүн верилән үмуми суал чүмләсинин мүхтәсәр вариантларындан ибарәт олур. Истиснасыз суал чүмләләринин мүхтәсәр вариантлары, даһа доғрусу, әвәзедичиләри **дејилми, елэми, елә дејил** кими нитг ваһидләри ифадә олунур; мәсәлән: **Сиз мәни һәлә унутмамышсыныз, дејилми? Сабаһ е'замијјәтә јола дүшүрсүнүз, еләми? Ахшам бизә кәләчәксиниз, елә дејил?** вә с.

Истиснасыз суал чүмләләриндән **истисналыға** јол вермәмәк үчүн истифадә едилир. Истисналы суал **чүмләләри** кими бу чүмләләр дә өз интонатив гурулушларынын **мүрәккәбли**ји илә фәргләнир. Башга сөзлә, онлар да ики **синтагм**дан ибарәт олур. Биринчи синтагм нәгли чүмләләр кими енән тона, икинчиси исә үмуми суал чүмләсинин әмәлә кәлмә **јолун**дан асылы олараг, енән вә ја галхан тона малик олур. **Јә'ни** үмуми суал чүмләсинин әвәзедичиси интонасија васитәсилә әмәлә кәлирсә, тон галхыр; суал шәкилчиси васитәсилә јаранырса, тон **енир**.

Мисаллар:

Ахшам бизә кәләчәксиниз, елә дејил?
Ахшам бизә кәләчәксиниз, еләми?

ЛӘГӘБЛӘР ҺАГГЫНДА

Ајдын ПАШАЈЕВ
Бакы, 204 нөмрәли мәктәбин мүәллими

КӨМӘКЧИ ад категоријасынын мүһүм бир һиссәсини тәшкил едән ләгәбләр һәм чанлы данышыг дилиндә, һәм дә шифаһи вә классик әдәбијјатда кениш јајылмышдыр. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә вә синифдәнхарич оху заманы шакирдләр рәнкарәнк ләгәб нүмунәләринә раст кәлирләр. Мүәллимләр бәдии әсәрләрин тәһлили заманы әдәби гәһрәманлары, персонажлары сәчијјәләндирәркән ләгәбләрдән, онларын бәдии тәсвир васитәси кими конкретлијиндән, аз сөзлә кениш мә'на ифадә етмәсиндән мә'лумат вердикдә образларын характерини шакирдләр даһа тез баша дүшүрләр. Истәр әдәбијјат, истәрсә дә Азәрбајчан дили дәрсләриндә, јери кәлдикчә, ләгәбләрин әмәлә кәлмә сәбәбләри, морфоложи гурулушу, семантикасы, шәхс адлары илә охшар вә фәргли чәһәтләри һаггында да мә'лумат верилмәси фајдалыдыр. Бу, шакирдләрдә Азәрбајчан антропонимикасына даир тәсәввүр вә биликләри даһа да кенишләндирмәји тә'мин едир.

Дилимиздә ләгәбләр чох кениш јајылдығына көрә, гәдим заманлардан башлајараг, нәинки ајры-ајры шәхсләрә, һәтта

аиләләрә, тајфалара, кәндләрә, шәһәрләрә, јерләрә (чајлара, јохушлара вә с.), чансыз әшјалара да ләгәбләр верилмишдир. Мәсәлән, а) аилә ләгәбләри—«Ајагјалынлар», «Тәндирәкирәнләр», «Једдиәппәкләр», «Дашакирәнләр» вә с. (Бәһрәкирәнләр», «Једдиәппәкләр», «Дашакирәнләр» вә с. (Бәһтијар Ваһабзадә, «Сәнәткар вә заман»), б) тајфа ләгәбләри—«Ич Оғуз», «Ганлы Оғуз» вә с. («Дәдә Горгуд» дастанлары); в) кәнд ләгәбләри— «Дәлиләр Һәмзәли», «Қорлар Һәмзәли», «Шыхава Һәмзәли», «Гарачылар Һәмзәли» вә с. (Әли Вәлијев, «Будағын хатирәләри»); г) шәһәр ләгәбләри — «Гара Дәрвәнд» («Дәдә Горгуд» дастанлары), «Дәмир гапы Дәрбәнд» (Муса Адилов, «Нијә белә дејирик?») вә с. Бу чүр ләгәбләрә аид нүмунәләр чохдур, биз бурада анчаг ајры-ајры шәхсләрә верилән ләгәбләрдән данышачағыг.

Чанлы данышыг дилимиздә вә шифаһи халг әдәбијјатында ләгәбләр о гәдәр кениш јајылмышдыр ки, нағыл вә дастанларымызда образларын бир чоху өз адлары илә јох, сәнәтләри, пешәләри, ичтимаи һәјатдакы мөвгеләри вә с. илә әлагәдар ләгәбләрлә адландырылмышдыр; мәсәлән, бәләдчи, ашпаз, дәјирманчы, сөвдәкәр, гасид, тачирбашы, нахырчы, меһтәрбашы, горугчу, саги, налбәнд, кәниз, Гараваш, кешикчи, Шаһ, вәзир, Шаһзадә, пәһливан, ашыг, гәссаб, ханым, һәм дә классик вә мүасир бәдии әсәрләрдә тез-тез раст кәлмәк олар.

Нағыл вә дастан јарадычылары тәкчә ашағы тәбәгәнин нүмајәндәләрини дејил, һәтта шаһлары да динләјичијә вә ја охучуја өз ады илә јох, ләгәби илә тәгдим едирләр. Мәсәлән: **«...Јәмән шәһәриндә Дәрдли шаһ адында бир падшаһ вардыр».** («Азәрбајчан дастанлары», 1-ч. Бакы—1965).

Антропонимикаја һәср олунмуш мәгалә вә әсәрләрдә кестәрилир ки, ләгәбләр шәхсә өмрүнүн мүәјјән дөврләриндә пешәси, мәшғулијјәти, хасијјәти, физики чатышмазлығы вә с. илә әлагәдар верилир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, икинчи ад олан ләгәбләр бә'зән ушаг анадан олан вахтдан онун әсл ады илә јанашы, бә'зән дә бу шәхс адыны әвәз едәрәк мүстәгил ишләдилир. Бу група дахил олан ләгәбләр ән чох атанын мәшғулијјәти вә ушағын физики чатышмазлығы илә әлагәдар олур. Мәсәлән, «Чох сөһбәтдән сонра ушағын адыны **Сам шаһзадә** гојдулар» «Азәрбајчан дастанлары», V ч.), «Дәмирчиоғлу», «Гәссабоғлу Ејваз» («Қороғлу» дастаны), «Алтыбармаг Сејид» **(Абдулла Шаигдә)**, «Моллаоғлу» **(Сејфәддин Дағлыда)**.

Рус дилчиси В. А. Никонов әрәб антропонимикасы системиндән бәһс едәрәк јазыр: «Ләгәб—ата вә (надир һалларда) ананын ады илә әлагәдардыр. Ибн-Сина...—Синанын оғлу» демәкдир. Иран вә түрк дилләриндә «оғул» ата адындан сонра ишләнир. Мәсәлән: Мәрданзадә вә Тејмуроғлу...»[1]

Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, инсана анадан олан күндән өмрүнүн сонуна гәдәр ләгәбләр верилә биләр.

Бу вә ја шәхсә һәјатынын мүхтәлиф дөврләриндә верилән ләгәбләр м ү в ә г г ә т и, д а и м и вә д ә ј и ш ә н ола биләр.

1. Мүвәггәти ләгәбләр. Бунлар шәхсин ушаглыг дөврү илә әлагәдар олан ләгәбләрдир. Шәхс јаша долдугча она верилән ләгәбләр өз истифадәсиндә галыр. Мәсәлән, **Мәктәбдә ону «професор» ләгәби илә чағырырдылар.** («Азәрбајчан кәнчләри» гәзетиндән), **Чох данышмағы хошладығы үчүн Шөвкәт «граммафон» адландырылмышды... Мәнә «ачкөз» ләгәби верибләр** (Чәмшид Әмиров, «Гара Волга») вә с.

2. Даими ләгәбләр. Бунлар әһатә даирәсинә көрә даһа кенишдир; Шәхсә верилдији күндән онун өмрүнүн сонуна гәдәр ады илә паралел ишләдилир.

3. Дәјишән ләгәбләр. Бә'зән шәхсә верилән ләгәбләр дә дәјишилир. Лакин шәхс она верилән ләгәбләрин бири илә мәшһурлашыр. Мәсәлән, **Әмир Тејмур, Танрыгулу, Топал Тејмур** (Һүсејн Чавид, «Топал Тејмур»); **Гулдур Надир, Надир хан, Надир шаһ** (Нәриман Нәриманов, «Надир шаһ»); **Амма онун нөкәри Чавад инди олуб аға Чавад сөвдакәри-мәшһур** (Ә. Һагвердијев, «Сечилмиш әсәрләри», 1 ч).

Елә фактлара да раст кәлмәк мүмкүндүр ки, шәхс бир нечә вә синоним ләгәбләрлә бүтүн дүнјада мәшһурлашыр. Мәсәлән: **Искәндәр Зүлгәрнејн, Искәндәр Руми, Искәндәр Кәбир, Македонијалы Искәндәр, Бујнузлу Искәндәр («Азәрбајчан классик әдәбијјатында ишләнән адларын шәрһи».** Тәртиб едәни **А. М. Бабајев).**

Азәрбајчан дилиндә хүсуси вә үмуми адлар мөвчуддур. Ләгәбләрин дә әксәријјәти дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олан сөзләрдән әмәлә кәлир. Бу мә'нада онлар да хүсуси вә үмуми олараг ики јерә бөлүнүр.

---

1. В. А. Никонов, «Имја и общество». Москва, 1974, сәһ. 36.

Scanned with ACE Scanner

1. **Хүсуси ләгәбләр.** Ајры-ајры хүсуси шәхс адларына артырылан вә анчаг һәмин шәхсә аид олан ләгәбләри хүсуси ләгәбләр адландырмаг олар. Мәсәлән, **Чүчү Рза, Ничево Нәчәф, Өкүз Әбуталыб, Шырдан Ағададаш, Көсвар Һачы Һашым** вә с. (Чәфәр Чаббарлы. Сечилмиш әсәрләри, III ч.). Хүсуси шәхс адларында мүәјјән үмумилик анлајышы олдуғу кими, хүсуси ләгәбләрдә дә бу хүсусијјәт өзүнү көстәрир, јә'ни бир чох шәхсин ады **Вагиф, Әли, Һүсејн** вә с. чағырылдығы кими, **кечәл, кор, арыг, тәнбәл** вә с. кими ләгәбләрлә әвәз олуна билир; мәсәлән **Чин Зәһра, Гурд Һәсән** (Чәфәр Чаббарлыда), **Чин Чавад, Гурд Бикә** (Әзизә Чәфәрзадә), **Ајы Кәрим** (Сүлејман Сани Ахундовда) вә с.

2. **Үмуми ләгәбләр**. Бунлар бир шәхсә јох, бир груп шәхсә аид олан ләгәбләрдир; ејни заманда титул вә рүтбә билдирир. Мәсәлән, Кәрбәлаји, Мәшәди, һачы, молла, ахунд, сејид, аға, шаһ, хан, бәј, паша, солтан вә с. Бәхтијарилләр, Гачалар, Әфшарлар Әчәмиләр, Сәфәвиләр, Чинкизиләр, Чобанлар вә с. кими гәбилә, тајфа, нәсилләрлә әлагәдар верилән ләгәбләр дә үмуми характер дашыјыр. Бу гәбилә, тајфа вә нәсил ичәрисиндән чыхан һөкмдарлар мәнсуб олдуглары гәбилә, тајфа вә нәсил адларыны өз адлары илә јанашы ишләтмишләр. Һал-һазырда Азәрбајчан кәндләриндә вә башга республикаларын рајон вә кәндләриндә нәсил вә тајфа адларындан кениш истифадә олунур. Мәсәлән, Манчанлылар—**Манчаны Гурбан,** Шеләмәнлиләр—**Шеләмәнни Ширин,** Мангузулар—**Мангузу Елдар,** Полулар—**Полу Муса** вә с. (Ерманистан ССР, Красногорск рајону).

Азәрбајчан дилиндә ишләнән ләгәбләр сөз јарадычылығы бахымындан да марағлы хүсусијјәтләрә маликдир.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан антропонимикасында дүзәлтмә ләгәбләрин әһатә даирәси садә вә мүрәккәб ләгәбләрә нисбәтән мәһдуддур. Дилимиздә ләгәб дүзәлдән хүсуси шәкилчиләр јохдур. Дүзәлтмә ләгәбләр дилимизин үмуми морфоложи васитәләри илә әмәлә кәлир. Бунлар башлыча олараг ашағыдакылардан ибарәтдир:

1)-чы/-чи/-чу/-чү шәкилчиләри илә; мәсәлән, Чиришчи Мәһәррәм, Чындырчы Сәлман, Ахтачы Һәсән («Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти»ндә), Бојагчы Мәһәммәд, Дүканчы Бәјләр (Ј. В. Чәмәнзәминлидән), Ағычы Мәлик, Чөрәкчи Гулу (Ә. Һагвердијевдән) вә с.

2) -лы/-ли/-лу/-лү шәкилчиләри илә; мәсәлән, Чинли Чәфәр (Ә. Муғанлыдан). Чырахлы Иса («Азәрбајчан фолклору антолокијасы»нда II. ч.) Кирли Садыг, Чүчәли Ханым Газлы Мәһәммәд (Әкрәм Әјлислидә) вә с. Бу шәкилчиләр јер ады (кәнд, рајон, шәһәр, өлкә) билдирән хүсуси исимләрлә ишләндикдә фамилија—ләгәб дүзәлдир вә аид олдуғу сөздән һәм әввәл, һәм дә сонра кәлә билир (шәхсин вәтәнини билдирир); мәсәлән, Гарабағлы Әләкбәр, Падарлы Абдулла, И. Гутгашынлы, Туфарганлы Аббас вә с.

3) -и/-ви шәкилчәләри илә. Бунлар үмуми вә јер ады билдирән хүсуси исимләр артырылараг мүхтәлиф мә'налы ләгәбләр дүзәлдир; мәсәлән, Баба Таһир Үрјани (Һәмәдани), Мирзә Рза Кирмани, Әһмәд бәј Кәрриз («Азәрбајчан классик әдәбијјатында ишләнән адларын шәрһи»), Низами Кәнчәви, Гәтран Тәбризи, Хагани Ширвани;

4) -ча/чә шәкилчиләри илә . Исим вә сифәтләрә артыраг һәм кичилтмә мә'налы сифәтләр, һәм дә анчаг ләгәбләрә хас олан јени сөзләр јарадыр; мәсәлән, Чинчә Рафиг (Газах рајону), Балача Гулам (Чәлилабад рајону), Гарача гыз, Ағча ханым, Гысырча Јенкә («Дәдә Горгуд»да) Алача Пүстә (Ч. Чаббарлыда), Түклүчә («Азәрбајчан нағыллары»нда) вә с.

5) -учу/ичи шәкилчиләри илә; мәсәлән, Јујучу Аллаһјар (Ә. Һагвердијевдә), Биличи Бәһлул—Бәһлулданәндә вә с.

6) -баз шәкилчиси илә; мәсәлән, Сөзбаз Әли (Н. Нағыјевдә), «Гушбаз»—Сирач (Ф. Ағајевдә), Лопбаз Новруз (Ерманистан ССР) вә с.

7) -аған/-әјән шәкилчиләри илә; мәсәлән, Күлүстан (Күрдәмир рајону), Күсәјән Дахыл (Масаллы рајону). Гачаған Һәбиб (Ә. Вәлијевдә) вә с.

8)-аг/-ыг шәкилчиләри илә; мәсәлән, Чапыг Нәчәфгулу (Ә. Чәфәрзададә), Гачаг Нәби вә с.

9)-дар/-кар/-кәр/ шәкилчиләри илә; мәсәлән, Даландар Әкбәр (А. Шаигдә), Рәмдар Пәри «(Азәрбајчан дастанлары»), Сәркар Чавад, Зәркәр Мурад вә с.

10) -задә шәкилчиси илә; мүасир Азәрбајчан вә бир чох түрк дилләриндә ишләнән вә фарс дилиндән алынан бу морфемин лүғәти мә'насы «оғул» вә ја «гыз» демәкдир: Шаһзадә Бәһрәм, Шаһзадә Хосров («Азәрбајчан дастанлары» ,V ч.). Нағыл вә дастанларымызда бә'зән «Падшаһ оғлу» вә «Шаһзадә»нин әсл ады һеч билинмир.

Азәрбајчан дилиндә елә дүзәлтмә ләгәбләр дә вар ки, онлар һәм Азәрбајчан, һәм дә әрәб, фарс дилләринә мәхсус шәкилчиләрлә јаранмышдыр. Лакин бу шәкилчиләр гејри-мәһсулдардыр. Һәмин шәкилчиләр бунлардыр: -ба, -сыз, -мә, -иш, -хор, -чыл, -кир, -би вә с. Мәсәлән, Гонагчыл Мүршүд, Бамәзә Күлхар, Аллаһсыз (Ә. Вәлијевдә), Чибкир Рантик, Зорба Сәфтәр (Ч. Әмировда), Сүзмә Кәрим (И. Һүсејновда), Чиниш Әһмәд (Ә. Әбүлһәсәндә), Рүшвәтхор Гулам (С. С. Ахундовда), Бикеф Ибад (Ј. В. Чәмәнзәминлидә) вә с.

Азәрбајчан дилиндә дүзәлтмә сајлардан ибарәт чохлу ләгәбләр вардыр. Бунларән чох тарихи шәхсијјәтләрә аид олуб, һәм рәгәмлә, һәм дә сөзлә јазылыр. Мәсәлән, Дара (Биринчи), Дара (Икинчи), Дара (Үчүнчү), II Иракли, Јекатерина (Икинчи), I Наполеон, II Наполеон, Мәнучөһр (Икинчи), I Пјотр («Азәрбајчан классик әдәбијјатында ишләнән адларын шәрһи»), I Мирзә Мәһәммәдхан, Мирзә Мәһәммәд хан Сани (А. Бакыханов) вә с.

Азәрбајчан дилиндә ләгәбләрин бөјүк бир һиссәси исә мүрәккәб ләгәбләрдир ки, бу хүсуси мөвзудур.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә гаршыја чыхан ләгәбләрин изаһында јухарыда гејд етдијимиз лингвистик мүлаһизәләрин нәзәрә алынмасы, күман едирик ки, шакирдләрдә дил һадисәләринә һәссас мүнасибәт тәрбијә едилмәсиндә фајдалы олар. Мән буну шәхси тәчрүбәмдә там јәгин етмишәм.

БАҒЛАЈЫЧЫСЫЗ ТАБЕЛИ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘР

Фиридун ЧӘЛИЛОВ
С. М. Киров адына АДУ-нун мүәллими

Табели мүрәккәб чүмләнин (ТМЧ) бағлајычысыз вариантры мәктәб грамматикаларында өз изаһыны тапмаса да, дилдә, хүсусән данышыг дилиндә вә шифаһи халг әдәбијјатында онлар кениш ишләнир.

Түркологлар арасында бағлајычысыз ТМЧ—јә мүхтәлиф бахымдан јанашылыр. Белә ки, һәмин конструксијалар кәһ табесиз мүрәккәб чүмлә, кәһ фе'ли тәркибли садә чүмлә, кәһ да һәмчинс хәбәрли чүмлә системиндә мүһүм јер тутан бағлајычысыз ТМЧ-ләрин структур-семантик тәһлили көстәрир ки, онлар бир сыра әламәтләри илә дикәр мүрәккәб конструксијалардан сечилир. Мүрәккәб чүмлә системиндә бу синтактик конструксијанын јерини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн һәмин әламәтләр нәзәрә алынмалыдыр.

Дилдә илк будаг чүмләләрин јарандығы мәрһәләдә формалашмаға башлајан бу конструксијалар заман кечдикчә өзүнүн мүхтәлиф типләрини вә чаларларыны әмәлә кәтирмиш, бунунла да өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри илә зәнкинләшмишдир. Бағлајычысыз ТМЧ-ләр тарихән һәм садә чүмләләрин говушмасындан, һәм дә табесиз мүрәккәб чүмләләрдән әмәлә кәлмишдир. Она көрә дә бағлајычысыз ТМЧ-ләрин бә'зи типләри һәм садә чүмләјә, һәм дә табесиз мүрәккәб чүмләјә охшајыр. *Мәсәлән:* 1) **Балыг судан чыхды, өлдү.** 2) **Ев атамындыр, сатмырам.**

Бағлајычысыз ТМЧ-нин илк нүмунәләриндән бири дә «нисби конструксија» шәкилиндә формалашмышдыр. Әксәр түрк дилләриндә ишләнән бу конструксијаларын хүсусијјәти беләдир ки, һаггында мә'лумат верилән чүмлә үзвү һәр ики компонентдә тәкрар олунур вә ја компонентләрин бириндә иштирак едир, дикәриндә нәзәрдә тутулур. *Мәсәлән:* 1) **Нә төкәрсән ашына, (о) чыхар гашығына.** 2) **Ким истәсә, ону апар.** 3) **Һара кетди, (ораны) дағытды.** 4) **Нечә истәди, елә дә етди.** 5) **Һачан гар јағды, (онда) јоллар бағланыр.** 6) **Елә мараглыдыр, бахмагдан дојмурсан.**

Көрүндүјү кими, бағлајычысыз ТМЧ-нин бу типиндә нисби әвәзликләр вә зәрфләр компонентләрин бағланмасында бөјүк рол ојнајыр. Бағлајычысыз ТМЧ-нин гурулмасында нисби әвәзликләр вә зәрфләрдән башга, дикәр васитәләр дә иштирак едир. Бу васитәләр компонентләр арасында мә'на әлагәсини гүввәтләндирир, тәрәфләрин семантик бағыны даһа да артырыр. Тәрәфләрин бағыны тә'мин едән васитәләр бунлардыр: модал сөзләр, хитаблар, әдатлар, лексик васитәләр (антоним, синоним), хәбәрин формасы, паралелизм, синтактик тәкрар, интонасија вә с. Нүмунәләрә диггәт јетирәк:

1) **Јар бәзәниб чыхыбдыр, иншаллаһ бизә кәләр.** (Модал сөз).

2) **Сән нә јамансан, а буз, адам јыхансан, а буз.** (Хитаб)

3) **Учсан да, гуш дејилсән.** (Әдат)

4) **Дағлара сојуг дүшсә дә, аранда һәлә бүркү иди. Сојуг дүшсә дә, шахта јох иди.** (Лексик васитәләр: антоним, синоним).

Scanned with ACE Scanner

5) Сел кәлди, бәнди јујачаг. Бу көрүшдә галиб кәләк, јеримиз мөһкәмләнсин. (Хәбәрин формасы, заманы).

6) Аләм сәнсиз доланса, мән сәнсиз доланмарам. (Паралелизм)

7) Ағласан ағларам, күләрәм күлсән. (Синтактик тәкрар)

8) Севинәчәксән, јухунда көрдүјүн су ајдынлыгдыр. (Интонасија)

Мүрәккәб чүмлә системиндә бағлајычысыз ТМЧ-ләрин јерини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә 1971-чи илдә Ленинград шәһәриндә кечирилмиш V Түрколожи конфрансын дилчилик бөлмәси «Түрк дилләриндә бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләр» проблеминә һәср олунмушду. Мә'рузәләрдәки фикир мүхтәлифлији бир даһа көстәрди ки, түрк дилләриндә ән ишләк конструксија кими функсија дашыјан вә өзүнә мәхсус әламәтләри илә сечилән бу чүмләләрин кениш тәдгигата еһтијачы вар. Һәмин конфрансдан нечә ил кечмәсинә бахмајараг, јенә дә түрколожи әдәбијјатда мүрәккәб чүмләнин тәснифатында бағлајычысыз ТМЧ мәсәләси мүбаһисәли олараг галыр. Бунун сәбәбләриндән бири түркологларын будаг чүмләјә ејни өлчү илә јанашмамасындан ирәли кәлирсә, икинчи сәбәби рус дилчилијиндән кәлән вә түрк дилләринин синтактик гурулушу үчүн гүсурлу олан тәснифатла бағлыдыр.

Јухарыда дејилдији кими, бағлајычысыз ТМЧ-ләр гурулушча бә'зи һәмчинс хәбәрли садә чүмләдән вә табесиз мүрәккәб чүмләдән фәргләнмир. Белә чүмләләри ајрылыгда көтүрүб тәһлил етмәк чәтинлик төрәдир. Буна көрә дә бир сыра дилчилик әдәбијјатында белә конструксијалары **бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләр** ады илә ајры бөлмәдә верирләр ки, бу да мүрәккәб чүмләләрин тәснифатыны ашағыдакы шәклә салыр:

1) табесиз мүрәккәб чүмләләр,
2) табели мүрәккәб чүмләләр,
3) бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләр.

Дилчиләримиз һаглы олараг белә тәснифаты Азәрбајчан дилинин синтаксисинә кәтирмәмишләр, чүнки мүрәккәб чүмләләрин бу тәснифи бир сыра долашыглыглар јарадыр. Белә ки, сон групда верилән чүмләләр тәзәдән ики јерә бөлүнмәли олур: табесизләрә охшајанлар вә табелиләрә охшајанлар.

Доғрудур, бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләрин бә'зиләриндә синтактик омонимлик өзүнү көстәрир ки, бу чүмләләрдә синтактик гурулуш мүхтәлиф мә'на дашымаг имканына малик олур. Данышыгда үслубдан, ситуасијадан асылы олараг мә'налардан бири реализә олунур. Бағлајычылы мүрәккәб чүмләләрдә исә бу вәзијјәти көрмүрүк, чүнки мүрәккәб чүмләдә иштирак едән бағлајычы һәмин чүмләдә һәм синтактик әлагәни (табели-табесиз), һәм дә чүмләдә ифадә олунача̀г мәнтиги әлагәни (мә'на нөвүнү) дәгигләшдирир. Она көрә дә белә чүмләләри бағлајычыја әсасән асанлыгла тәһлил етмәк олур. Мәсәлән:

1) Оғул мәнимдир **әкәр,** охутмурам.
2) Оғул мәнимдир, **лакин** охутмурам.

Көрүндүјү кими, тәркибиндә бағлајычы олан мүрәккәб чүмләләрин структур схеми чохмә'налылығын гаршысыны алыр. Лакин бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләрдә чох вахт интонасијанын көмәклији олмадан мә'на диференсиаллашмасы мүмкүн олмур. Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, белә чүмләләри мәтн дахилиндә көтүрүб сонра тәһлил етмәк истәнилән нәтичәни верә биләр. Мәтндән (контекстдән) асылы олараг һәмин чүмләләр өзүнәмәхсус интонасија илә мүшајиәт олунур. Интонасија исә бу конструксијалары фәргләндирән әсас әламәт кими чыхыш едир. Интонасија бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләрин мә'насыны дәгигләшдирдији кими, онларын гурулушуну да мүәјјәнләшдирир. Ејни лексик-грамматик тәркибли чүмлә интонасијадан асылы олараг садә, табесиз, јахуд табели мүрәккәб чүмлә гурулушу ала билир. Мәсәлән:

1) Јери вахтында шумлајарсан, мәһсулу бол аларсан.
2) Јағыш јағды, план батды.
3) Оғул мәнимдир, охутмурам.

Һәр үч чүмлә интонасијадан асылы олараг шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә гурулушуну ала билир. Бу вахт биринчи компонентин сон һечасында **(сан, ды, дир)** интонасијасынын темпи дикәр һечалара нисбәтән азалыр, һәмин һечанын тәләффүзүнә сәрф олунан заман исә артыр. Лакин интонасијанын мә'нафәргләндирмә имканы бу чүмләләрин биринчисини һәмчинс хәбәрли садә чүмлә, икинчисини сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә, үчүнчүсүнү исә һәм гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә, һәм дә

Scanned with ACE Scanner

сәбәб, јахуд нәтичә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә кими формалашдыра билир.

Көрүндүјү кими, тәркибиндә бағлајычы иштирак етмәјән мүрәккәб чүмләләри интонасија васитәсилә ајдынлашдырмаг вә гурулушуну мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Она көрә дә мүрәккәб чүмлә системиндә үчүнчү бир бөлкү апармаға еһтијач јохдур. Бағлајычылы мүрәккәб чүмләләрдә олан табели-табесиз бөлкү принсипи бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләр үчүн дә әсас көтүрүлмәлидир, чүнки бағлајычылы ТМЧ-ләр дә будаг чүмләнин нөвләринә көрә тәсниф олуна билир:

1) Овчулар билир, кәклик ову нечә чәтиндир. (Мүбтәда б. ч.)

2) Икид одур, јаман күндә дајансын. (Хәбәр б. ч.)

3) Адам вар, бу күнүн ишини сабаһа гојмур. (Тә'јин б. ч.)

4) Доғру елә биләр, һамы доғрудур. (Тамамлыг б. ч.)

5) Короғлу елә истәјирди ағзыны ачсын, Никар ханым јериндән галхды. (Заман б. ч.)

6) Јазыг ушағы һарада гојурдун, орадача галырды. (Јер б. ч.)

7) Вәзир нечә көрмүшдү, әһвалаты падшаһа нәгл еләди. (Тәрзи-һәрәкәт б. ч.)

8) Нә гәдәр истәјирсән, о гәдәр көтүр. (Кәмијјәт б. ч.)

9) Бу тамашадакы актјор ојуну о гәдәр мараглыдыр, бахмагла дојмурсан. (Дәрәчә б. ч.)

10) Јашары евдә тапа билмәјәчәксән, бу күн бағa кетмәли иди. (Сәбәб б. ч.)

11) Шәһәрә көчдүк, ушаглар охусун. (Мәгсәд б. ч.)

12) Дост сандыг һәр шуху, бәласын чәкдик. (Нәтичә б. ч.)

13) Разы олса, ону да јаз. (Шәрт б. ч.)

14) Пәләнкләр тута дөврүм, чәкинмәрәм әсла. (Гаршылашдырма б. ч.) вә с.

Бура гәдәр дејиләнләрдән һәм дә ајдын олур ки, әкәр мәктәб грамматикаларында табесиз мүрәккәб чүмләләр бағлајычылы вә бағлајычысыз вариантлар үзрә изаһ олунурса, ТМЧ-ләри дә, бизчә, ејни принсиплә изаһ олунмасы мәгсәдәујғундур.

И. А. КРЫЛОВ АЗӘРБАЈЧАН ДӘРСЛИКЛӘРИНДӘ

(1880—1920)

Мәһәббәт МЕҺДИЈЕВА
Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјаты Музејинин елми ишчиси

БӨЈҮК рус тәмсилчиси И. А. Крылов ирсинин Азәрбајчанда тәблиғи ишиндә мүтәрәгги јазычы вә зијалыларын тәртиб етдији дәрсликләрин бөјүк ролу олмушдур.

Мә'лумдур ки, јени үсулла Азәрбајчан дилинә аид илк дәрслик Гори мүәллимләр семинаријасынын мүвәккили А. О. Чернјајевски тәрәфиндән тәртиб едилмишдир. Загафгазијада фәалијјәт көстәрән Азәрбајчан мәктәбләринин биринчи тәдрис или үчүн һазырланмыш «Вәтән дили» адлы һәмин дәрслик 1882-чи илдә Тифлисдә нәшр олунмушдур. Икинчи тәдрис или үчүн А. О. Чернјајевски дәрслијин икинчи һиссәсини семинаријанын мүәллими С. Вәлибәјовла бирликдә тәртиб едәрәк, 1888-чи илдә нәшр етдирмишдир.

Дәрслијин биринчи һиссәсинә И. А. Крыловун беш тәмсили: «Түлкү вә үзүм», «Хоруз вә мирвари дәнәси», «Гурд вә дурна», «Ушаг вә илан», «Гурд вә гузу» дахил едилмишди.

Дәрслијин икинчи һиссәсиндә исә Крыловун ијирми бир тәмсили верилмишдир: «Шир вә түлкү», «Ушаг вә илан», «Гузу гурд чилдиндә», «Гурд вә дурна», «Сичан тәсвириндә пишик дә јыртычыдыр», «Өрдәк, балыг вә хәрчәнк», «Түлкү вә үзүм», «Хоруз вә мирвари дәнәси», «Бүлбүл вә ешшәк», «Мејмун вә көзлүк», «Мејмун вә күзкү», «Зәһмәт севән ајы», «Гарға вә түлкү», «Гојунлар вә гурдлар», «Сејр едәнләр вә итләр», «Ит вә ат», «Пишик вә гурд», «Пишик вә балыг», «Сығырчын вә көјәрчин», «Аһу вә дәрвиш», «Овчу вә довшан».

Әксәријјәти Һәсәнәли Хан Гарадағи (18) тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш бу тәмсилләр оријиналдан хејли узагдыр. Тәрчүмәләрин чохунда бәситлик, примитивлик нәзәрә чарпыр, онларын әксәриндә риторика күчлүдүр. Тәрчүмәләрин дили, бәдии кејфијјәтләри зәиф олса да, онларын мәзмуну,

Scanned with ACE Scanner

мүәллифин һадисәләрә вә гәһрәманлара мүнасибәти дүзкүн верилмишдир.

Крыловун тәмсилләри көркәмли педагог Рәшидбәј Әфәндијевин дәрсликләриндә дә («Ушаг бағчасы»— 1898, «Бәсирәтүл-әтфал»—1901) лајигли јер тутмушдур.

Р. Әфәндијевин чап етдирдији дәрсликләри изләдикдә көрүрүк ки, мүәллиф һәр нәшрдә Крылов тәмсилләринин сајыны артырыр. «Ушаг бағчасы» адлы дәрслијин илк нәшринә (Истамбул, 1898) Р. Әфәндијев Крыловун сәккиз тәмсилини дахил етмишдир: «Сазәндә», «Түлкү вә үзүм», «Ешшәк вә бүлбүл», «Донгуз вә палыд ағачы», «Әкинчи вә бичинчи», «Мејмун вә көзлүк», «Наха вә пишик», «Газлар». Бунлардан анчаг бири— «Донгуз вә палыд ағачы» тәмсили мәнсур тәрчүмәдә верилмишдир.

Дәрслијин үчүнчү нәшринә (Тифлис, 1907) мүәллиф Крыловун даһа үч тәмсилини әлавә етмишдир: «Јол өтән вә итләр», «Өрдәк, балыг вә хәрчәнк», «Гурбаға вә өкүз». Нәһајәт, дәрслијин дөрдүнчү нәшринә (Тифлис, 1912) мүтәрчим «Хоруз вә мирвари данәси» тәмсилини дә салмышдыр.

Бу тәмсилләрдә дөврүн ичтимаи-сијаси ејбәчәрликләри олан рүшвәтхорлуг, чаһиллик, јалтаглыг, икиүзлүлүк вә ријакарлыг мәһарәтлә ифша едиләрәк, күлүш һәдәфинә чеврилмишдир.

Һүгугсузлуғу, әдаләтсизлији, амансызлығы иттиһам едән бу бәдии миниатүрләр кәнч нәсли чәмијјәтдәки јарамаз һадисәләрә гаршы барышмазлыг руһунда тәрбијә едир, һәјата тәнгиди јанашмағы өјрәдирди.

Тәсадүфи дејил ки, Р. Әфәндијев «Бәсирәтүл-әтфал» (2-чи нәшри, Истамбул, 1907) адлы гираәт китабына да Крыловун «Асланын тәгсими», «Ајнә вә мејмун», «Кәндли вә илан», «Гурд вә пишик», «Гуту вә кәбутәр» (I нәшр), «Алаганад вә көјәрчин», «Хоруз вә гугу», «Гарға вә түлкү» (II нәшр) кими ән чох јајылмыш, кәскин сатирик тәмсилләрини дахил етмишдир.

Р. Әфәндијевин Крыловдан етдији тәрчүмәләр кејфијјәтчә мүхтәлифдир. Тәрчүмәләрин бә'зиләриндә («Асланын тәгсими», «Кәндли вә илан», «Мејмун вә күзкү») орижиналын мәзмун дәринлији, инчә јумору, истеһза вә сатира кәскинлији мәһарәтлә сахланылмыш, әхлаги нәтичәси («Хоруз вә гугу») олдуғу кими верилмишдир.

Лакин мүтәрчим Крылов тәмсилләринин поетик хүсусијјәтләрини, интонасија зәнкинлијини, дил вә үслубуну сахла-

мага һәмишә мүвәффәг олмамыш, буна көрә дә һәр јени нәшрдә онларын үзәриндә јарадычылыг ишини давам етдирмиш, бә'зи һалларда исә мәтни тамам дәјишмишдир.

Мүәллифин биринчи вә икинчи китабыны мүгајисә етдикдә, бу чәһәт өзүнү даһа ајдын көстәрир. Тәмсилләрин сечилмәсинә вә онларын тәрчүмәсинә көрә «Бәсирәтүл-әтфал» даһа мүкәммәлдир.

Бә'зи гүсурларына бахмајараг, Р. Әфәндијевин тәрчүмәләри Азәрбајчан охучуларыны Крылов тәмсилләри илә таныш етмәк ишиндә ирәли атылмыш даһа бир уғурлу аддым олмушдур.

1900-чү илдә Тифлисдә Әли Әскәр Нөврәсин «Пәнди-әтфал»—(Тифлис, 1900) адлы гираәт китабы нәшр олунур. Мүәллиф Крыловун «Гарагуш вә крот», «Газлар», «Чырчырама вә гарынча», «Гочалмыш шир» тәмсилләрини китабына дахил етмишдир. Нөврәсин тәрчүмәләриндәки әсас марағлы чәһәт ондан ибарәтдир ки, о бу тәрчүмәләрә өзүнүн јарадычылыг дүшүнчәләрини дә әлавә етмишдир.

Шаири даһа чох нараһат едән исә вәтәнин вә кәнч нәслин талеји иди. Тәрчүмә етдији тәмсилләрдә о, елмин, маарифин, дүзкүн тәрбијәнин әһәмијјәтиндән дөнә-дөнә данышыр.

Белә ки, «Чырчырама вә гарынча» тәмсилинин сонунда о, елмә, савада јијәләнмәји төвсијә едир:

Инди аләм бир өзкә аләмдир
Саһиби-елм олан мүкәррәмдир.

Шаир өз халгыны да дикәр халглар кими ирәлидә кедән, гуруб-јарадан көрмәк истәјир. «Гочалмыш шир» тәмсилиндә о өз фикрини бу чүр изаһ едир:

Бу кәламә дүрүстү гыл диггәт.
Һәрәкәт ејләсән кәләр бәрәкәт.

Отуруб ев ичиндә сүбһү-мәса
Гылма һәркиз тәфәккүлү-бича.

Беләликлә, Крылов тәмсилләри Азәрбајчан шаиринә арзу вә амалларыны ифадә етмәкдән өтрү көзәл васитә олмушду.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда бир-биринин ардынча хејли гираәт дәрсликләри чап олунур. Бунларын нашир вә тәртибчиләри әсасән Бакы, Кәнчә, Тифлис вә Јереван мәктәбләринин мүәллимләри иди. Китаблара Азәрбајчан

Scanned with ACE Scanner

шаир вә јазычыларынын ше'р вә һекајәләри, һәмчинин Шәрг, Гәрб вә рус әдәбијјатындан тәрчүмәләр дахил едилмишдир. Бу дәрсликләрдә И. А. Крыловун тәмсилләри дә кениш јер тутурду. Тәкчә ону демәк кифајәтдир ки, бу дөврдә нәшр олунмуш елә бир дәрслик јохдур ки, ора Крыловдан бир вә ја бир нечә тәмсил дахил едилмәмиш олсун.

Сәмәдбәј Һачыбәјов «Һәдијјәји-әтфал» дәрслијинә Крыловдан он ики, Әлимирзә Нәриманов «Нәсиһәтүл-әтфал» дәрслијинә доггуз, Фәрһад Ағазадә «Әдәбијјат мәчмуәсинә» ики вә с. тәмсил салмышлар.

Бүтүн бунлар Азәрбајчан педагогларынын бөјүк рус тәмсилчисинин јарадычылығына көстәрдији сонсуз марағын тәзаһүрүдүр ки, бу да Азәрбајчанда тәмсил жанрынын кениш јајылмасы, Крылов тәмсилләринин хәлгилији, реализми, һәјатилији вә нәһајәт, бу тәмсилләрин дәрин әхлаги-дидактик кејфијјәтләри илә изаһ олунур. Адларыны чәкдијимиз дәрсликләрдәки тәрчүмәләрин тәһлили көстәрир ки, тәмсилләрин һәм сечилмәси, һәм дә тәрчүмәси заманы мүәллифләр естетик мәгсәдләрдән даһа чох, педагожи мәгсәдләри әсас көтүрүрләр. Мәһз буна көрә дә онлар тәрчүмә үчүн әсасән инсанлар арасында олан хәбислик, ачкөзлүк, горхаглыг, ахмаглыг вә с. мәнфи хасијјәтләр тәнгид олунан тәмсилләри сечирдиләр («Ешшәк вә бүлбүл», «Хоруз вә мирвари дәнәси», «Мејмун вә чешмәк»).

Шакирдләри Крылов тәмсилләри илә таныш етмәјә чалышан тәрчүмәчиләр чох вахт тәмсилләрин мәзмунуну мәнсур формада, өз сөзләри илә сөјләјирдиләр. Тәбиидир ки, бу заман Крылов тәмсилләринин орижиналлығы, дузу, көзәллији итиб кедирди.

Тәмсилләри нәзмлә тәрчүмә едәнләрин дә чоху онларын дәринлијини, кәскин сатирасыны, ачы истеһзасыны, әләлхүсус интонасија вә дил зәнкинлијини, услуб рәнкарәнклијини Азәрбајчан дилиндә бүтүнлүклә верә билмирдиләр.

Башга тәрчүмәләрдән фәргли олараг А. Сәһһәт, М. Ә. Сабир вә А. Шаигин тәрчүмәләри орижинала даһа јахындыр; бунларда һадисә вә образлара чидди, дәгигликлә јанашылыр, узун-узады әлавәләрә јол верилмир, тәк-тәк тәсадүф олунан әлавәләр исә һадисәләрин охучулара ајдын чатмасына хидмәт едир. Һәр үч тәрчүмәчи чалышмышлар ки, тәмсилләрин идеја мәзмуну орижиналда олдуғу кими галсын. Бу тәрчүмәләрин дили дә ајдын вә садәдир; әрәб-фарс сөзләринә аз јер верилмишдир. Азәрбајчан халг дилинин

бүтүн хүсусијјәтләриндән фајдаланан мүтәрчимләр чалышмышлар ки, орижинала хас олан инчәликләри горујуб сахласынлар. Аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләрә чеврилмиш бир сыра Крылов мисралары бөјүк усталыг вә сәррастлыгла тәрчүмә олунараг Азәрбајчан дилиндә дә зәрби-мәсәлләрә чеврилмишләр:

1. Ач гарына бир нәфәр
   Нәғмә охурму мәкәр. **(А. Шаиг)**

2. Бәрәкәллаһ, гүввәтличә Алабаш
   Филин үстә әчәб кедир бирбаш. **(А Сәһһәт)**

3. Олмасајды чаһанда сарсаглар

   Ач галарды јә'гин ки, јалтаглар. **(М. Ә. Сабир)**

Крылов тәмсилләринин Азәрбајчан дилиндәки тәрчүмәләрини тәһлил едәркән бу нәтичәјә кәлмәк олар ки, Азәрбајчан педагоглары гаршыја гојдуглары әсас мәгсәдә— өз шакирдләрини бөјүк рус тәмсилчисинин јарадычылығы илә таныш етмәјә наил олмушлар. Онларын сә'ји нәтичәсиндә јүзләрлә азәрбјачанлы охучу өзләри үчүн јени бир aләм— Крылов тәмсилләриндәки образлар аләмини кәшф етмишләр. Бу тәрчүмәләрин бир чоху узун илләрдән бәри мәктәблиләрин әхлаги-естетик тәрбијәси ишиндә бөјүк рол ојнамыш, һазырда исә бунлар мәктәб програмларынын, образлы десәк, даими сакинләринә чеврилмишләр. Демәк, Крылов тәмсилләринин Азәрбајчан әдәби мүһитиндә мәскән салмасы дәрин көкләрә маликдир; бу көкләрин илк ришәләри мәктәбдә, тә'лим-тәрбијә очагларында мөһкәмләниб бәркимишдир.

●

Әкәр јазычы өз охучусуну һәјәчанландырмырса, о, јазычы дејилдир, әкәр драматург тамашачыны ирадәсинә табе едәрәк күлдүрмүр вә ја ағлатмырса, о, драматург дејилдир.

Ч. ЧАББАРЛЫ.

Scanned with ACE Scanner

ИМЛА МӘТНЛӘРИ*

Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы.

Аһәнк ганунуна көрә шәкилчиләрин јазылышы.

Лүғәт үзрә имла үчүн

Азәрбајчан мусигиси, чамаданын ачары, мәшғәләјә давамијјәт, мәшгә һазырлыг, магнитофон ленти, сәһнәјә чыхыш, мешәдә һадисә, сәдрин имзасы, коридорда сөһбәт, стадионда көрүш, верталјотун пәри, вағзал мејданы.

Шабалыд, шафталы, һејва, киләнар, шүјүд, помидор, кавалы, мәһсул, мәс'ул, чүр'әтли, ән'әнә, сүн'и, сүр'әтли, е'лан, мө'тәбәр, ме'мар, не'мәт, мә'лумат, тә'сирли, тәәччүб, тәәссүф,

Изаһлы имла үчүн

Сәрдар әми јахшы сәнәткардыр. О, тәзә биналара көзәл нахышлар вурур. Сәрдар әми чох зәһмәткешдир. О, евә һамыдан сонра гајыдыр. Бу әмәкдар иншаатчыја гәсәбәдә бөјүкләр дә, кичикләр дә һәмишә һөрмәт едирләр.

Ә л а в ә т а п ш ы р ы г: Ики чүр јазылан шәкилчиләрин алтындан дүз хәтт, дөрд чүр јазыланларын алтындан ики дүз хәтт, бир чүр јазыланларын алтындан исә далғалы хәтт чәкин.

Хәбәрдарлыглы вә ја изаһлы имла үчүн

1. Овчулуға мејл салдым, Кечә-күндүз евдә галдым. 2. Мәрдлик дүнјасыдыр бизим дүнјамыз, Севир инидләри анамыз һәјат. 3. Әскәрлијә дүшмүр јашым, Дүнән кетди өз гардашым. 4. Бу бағча нә гәдәр јарашыглыдыр, Чичәкли, јарпаглы, сармашыглыдыр. 5. Көл шејда бүлбүлүм верәк сәс-сәсә, Гардашлыг адына мин сөһбәт ачаг. 6. Селләр, сулар гудурмасын! Гурғумузу учурмасын! 7. Јанғынлар јағса да јерә көјләрдән, Әл ишдән сојумаз, үрәк арзудан. 8. Ағачлар су-

*Әввәли мәчмуәмизин 1976-чы ил 3 вә 4-чү, 1977-чи ил 3-чү нөмрәләриндә.

јуну ичди јағышдан, Дојунча исланды көј бичәнәкләр. (Сәмәд Вурғундан).

Исмин һал шәкилчиләри.

Изаһлы вә хәбәрдарлыглы имла үчүн.

1. Ушаглар от тајаларыны јанғындан (јанғын[нан])* хилас етдиләр. 2. Гонаглар меһманхананын гапысында машындан (машын[нан]) дүшдүләр. 3. Һәсән әми хырмандан (хырман[нан]) ахшам гараланда гајытды: 4. Тамашачылар бу күн стадиондан ([стадијоннан]) чох хош әһвалла гајытдылар. 5. Атасы Мәрдандан (Мәрдан[нан]) мәктуб алды. 6. Тә'мирчиләр туфандан (туфан[нан]) ики күн сонра евә гајытдылар.

7. Күнәш гызыр, чимирик
Һәр күн дәниздә, чајда,
Бизә маһны сөјләјир,
Ахан булаг да, чај да. (М. Сејидзадә).

8. Мән көзирәм чәмәндә,
Јолдаш ол мәнә сән дә,
Дујаг јазын әтрини
Нәркиздә, јасәмәндә. (С. Сејидзадә).

Фе'лин заман вә шәхс шәкилчиләри.

Изаһлы вә ја хәбәрдарлыглы имла үчүн.

1. Телефончу һәр ан дивизија командиринин әмрини көзләјирди [көзлүјүрдү]). 2. Бу сәс ана дөшләриндән ајрылан бир көрпәнин ағламасына бәнзәјир ([бәнзәјир].) 3. Сәһәрин сојуғу ону даһа бир башга аләмә сәсләјир, [сәслијир]. 4. Дамчылар дамын кил торпағыны дөјәчләјир ([дөјәчлијир].) 5. Тинкләр јаваш-јаваш дирчәлмәјә башлајыр ([башлајыр]). 5. Тинкләр јаваш-јаваш дирчәлмәјә башлајыр ([башлајыр]). 6. Чејһун астандаа һәлә дә достунун јолуну көзләјир ([көзлүјүр]).

1. Бу ахшам клубда концерт олачаг (олача ([х].) 2. Концертә бүтүн кәнд јығышачаг (јығышача[х].) 3. Концертдә бизим мәктәбин шакирдләри дә иштирак едәчәкләр (едәчә[ј]ләр). 4. Синоптикләр мә'лумат верирләр ки, сабаһ јағыш јағачаг (јағача[х]). 5. Механизаторлар јағышлы һавада да тарланы шумлајачаглар ([шумлујачахлар]). 6. Атам сабаһ сәһәр нөвбәсиндә ишләјәчәк ([ишләјәчәј]). 7. Биз ахшам дәмир јол стансијасында гонаглары гаршылајачағыг ([гаршылыјачағых]).

1. Мәнә дедиләр ки, сиз фермада ишләјирсиниз (ишләјир[си:з]). 2. Сиз орада нә иш көрүрсүнүз (көрүр[сү:з]). 3. Өз сәнәтинииздән

*Мө'тәризәдә вериләнләр мүәллимә аид олуб, диктә просесиндә онун диггәтини мүвафиг орфоепик гајдалара чәлб етмәк мәгсәдини күдүр.

Scanned with ACE Scanner

разысыныз (разы [сы:з])? 4. Нә вахтдан фермада чалышырсыныз (чалышыр [сы:з])?

Тәкрар вә јохлама үчүн материаллар.

ТАРЛА ГӘҺРӘМАНЫ.

Дружина топланышына адлы-санлы памбыгчы Күләбәтини дә чағырмышдылар. Топланышда о да чыхыш етди.

Кәнч ленинчиләр өјрәндиләр ки, Күләбәтин дә пионер олмушдур. О да пионер галстуку бағламыш, бу тәшкилатын сыраларында тәрбијә алмышдыр. Гәһрәманын дахил олдуғу дәстәнин пионерләри кәндин абадлашмасында јахындан иштирак етмишләр. Елә о вахтдан балача Күләбәтиндә памбыг устасы олмаг һәвәси јаранмышдыр. Буна көрә дә мәктәби гуртардыгдан сонра кәнддә галмыш, колхозда ишләмишдир. О өз арзусуна чатмыш, памбыг устасы олмушдур. Күләбәтин Сосиалист Әмәји Гәһрәманы адыны алмышдыр. Бунлары ешидиб фәрәһләнән ушаглар даһа јахшы охумаға вә ишләмәјә сөз вердиләр. (88 сөз).

СӘРҺӘДЧИ ГЫЗ.

Сәнубәрин атасы сәрһәдчи иди. Онун Боз адлы бир ити варды. Сәнубәр һәр күн Бозла тә'лим кечирди.

Бир күн Сәнубәр кәзмәјә чыхмышды. Онлар хејли узаглара кетдиләр. Бирдән Боз дајаныб гулагларыны шәкләди. Јери ијләјә-ијләјә габагдакы тәпәјә тәрәф галхды вә көздән итди. Сәнубәр динмәдән онун далынча јүјүрдү. Тәпәнин үстүнә чатдыгда Бозун јад бир адамла әлләшдијини көрдү. Сәнубәр бир ан вахт итирмәдән јахындакы кешикчи мәнтәгәсинә гачды. Сәрһәд ишчиләри тез атлара миндиләр. Онлардан бири Сәнубәри теркинә алды. Сәрһәдчиләр һадисә јеринә чатанда Боз јад адамын күрәји үстүндә отурмушдур. (85 сөз).

МАРАГЛЫ ЕКСКУРСИЈА.

Күчлү јағышдан сонра булудлар дағылмышды. Күнәшин шүалары һәр тәрәфә сәпәләнмишди. Зәиф күләк јашыл отларын, әлван чичәкләрин әтрини әтрафа јајырды. Бүлбүлләр јенә өз ширин нәғмәләри илә тәбиәтә хүсуси көзәллик верирдиләр. Бирдән шејпурун чағырыш сәси әтрафа јајылды. Ушаглар дүшәркәнин мејданчасына ахышдылар. Баш дәстә рәһбәри ирәли чыхды. Дәстәнин бајрағы һавада јелләнди. Һамы сыраја дүзүлдү. Ушаглар нәғмә охуај-охуја јола дүшдүләр. Онлар бу мараглы екскурсијаны дүнәндән сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Кәнч ленинчиләр бир саатдан сонра арычылыг совхозуна чатдылар. Совхозун директору онлары сәмимијјәтлә гаршылады. О ушаглары арычыларын иши илә әтрафлы таныш етди. (88 сөз).

(Арды вар.)

Иш јолдашларымыз

ӨМҮРДӘН КЕЧӘН КҮНЛӘР

Күнләр өмүр јолудур. Чалышырсан бу јолу севинч долу әмәклә кечәсән, һәр күнүн өмрүнә рөвнәг олсун, ону мә'наландырсын. Сонра архаја бахырсан, илләрә далырсан, күнләри араја-араја: нечә јашамысан. Күнләрин јахасындан ағыр бир даш кими асылыб јүкмү олубсан, јохса һәр өтән күнүн өмрүнә чәләнк һөрүб, шөһрәт олуб, ад олубдур...

Бу чүр көзәл һиссләрлә јашајанлар чохдур. Биз беләләриндән јалныз бири—Шәки рајонунун Баш Көјнүк кәндиндәки орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Һүммәт Саатов һаггында данышачаг, онун зәһмәт долу күнләринә өтәрки бир нәзәр салачағыг.

Һүммәт мүәллим тәһсилини 1950-чи илдә Шәки икииллик мүәллимләр институтунда алыб. Илк дәфә мүәллимлик фәалијјәтинә һәмин рајонун Инчә-Зунуд кәндиндә башлајыб. Өлкәмиздә елмин, техниканын сүр'әтлә инкишафы ону тәһсилини артырмаға сөвг едиб. Буна көрә дә о, 1958-чи илдә В. И. Ленин адына АПИ-нин дил-әдәбијјат факүлтәсинин гијаби шө'бәсинә дахил олараг 1964-чү илдәораны мувәффәгијјәтлә битириб.

Һ. Саатов илк күндән кәнч нәслә елмләрин әсасыны дәриндән өјрәтмәк, дәркетмә габилијјәтини инкишаф етдирмәк вә елми дүнјабахышларыны формалашдырмаг үчүн һәмишә јени үсуллар ахтарыб тапмаға чалышмышдыр. Ахы мүасир дәрс мүәллимдән даим јарадычы олмағы, тә'лим үсулларындан бачарыгла истифадә етмәји тәләб едир; һәр һансы бир мөвзу илә әлагәдар сечилән үсулларын тәтбиги дәрсин интенсивлијини, сәмәрәлилијини артырыр, билијин мәнимсәнилмәси просесини сүр'әтләндирир. «Тә'лим просесинә, дәрсә верилән чох мүһүм тәләб јарадычылыг әмәјинин илкин шәрти олараг, бүтүн шакирдләрдә мүстәгил јарадычы тәфәккүрү инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир» (М. Скаткин, Мүасир дәрс вә она верилән тәләбләр. «Народное образование», № 7, 1969).

Бүтүн бунлары нәзәрә алан Һүммәт мүәллим биликләри даһа мөһкәм мәнимсәмәк вә тә'лим просесини интенсив-

Scanned with ACE Scanner

ләшдирмәк үчүн автоматлашдырылмыш тә'лим кабинети јаратмағы гаршысына мәгсәд гојур. О, ән мүрәккәб әмәлијјатлары ичра етмәк габилијјәтинә малик олан јени «тә'лим гурғусу» гурашдырыр. Бу гурғу кабинетдә олан бүтүн техники васитәләрлә әлагәләндирилир.

«Тә'лим гурғусу» һазырланаркән 2,5 волтлуг 300-ә гәдәр електрик лампасындан, 130 метрдән артыг автомат телефон вә електрик кабелиндән истифадә едилмишдир. Гурғуја 30 волт сабит чәрәјан бурахылыр.

Киноверилиши заманы шакирдләр гаршыларындакы 2,5 волтлуг лампаны лазым олдугда јандырыб гејдләр апарырлар. Кабинетдә шакирдләр магнитофонун диктәси илә имла јазыр, онун васитәсилә бәдии әсәрин тәһлилинә даир мә'лумат алыр, јахшы охујан, јахшы ше'р дејән синиф јолдашларынын сәсини ешидир, ашыг әдәбијјатыны кечәркән саз сәсини, ше'рин ифадә хүсусијјәтләрини динләјирләр. Киногурғусу васитәсилә шакирдләрә лазыми филмләр көстәрилир, мүәјјән кадрлар әсасында мәтн тәртиб етдирилир. Һүммәт мүәллим киногурғусунда елә тәкмилләшдирмә иши апармышдыр ки, филмин нүмајиш етдирилмәси просесиндә истәнилән кадры сахлајыб она аид изаһат вермәк мүмкүн олур.

Һүммәт мүәллимин јаратдығы гурғу 3 һиссәдән ибарәтдир: 1) «әсас» һиссә, 2) «чавабвермә» һиссәси, 3) «билији гијмәтләндирән» һиссә.

Гурғунун «әсас» һиссәсиндә киноекраны, чавабын доғрулуғуну әкс етдирән лөвһә, магнитофон, епидиаскоп, валчалдыран, киноапарат, тапшырығын ичрасыны мүәјјәнләшдирән екран, 16 карточка асмаг үчүн квадрат шәклиндә бөлкүләр вә с. вардыр. «Әсас» һиссәдә карточкаларын чаваблары мүәјјәнләшдирилир. «Чавабвермә» һиссәсиндә мүәллимлә шакирд арасында «сәссиз данышмаг» имканы јарадылыр.

«Билији гијмәтләндирән» һиссәдә «әсас» вә «чавабвермә» һиссәсиндә олан бүтүн әмәлијјатлар өз әксини тапыр. Мүәллим «әсас» һиссәјә бахмадан 16 карточкада шакирдин вердији чавабы көрүр. Сәһвләрин сајыны вә шакирдин гијмәтини асанлыгла мүәјјән едир. «Билији гијмәтләндирән» һиссәнин јанында дуруб киногурғусуну ишә салыр, лазым олдугда кадры «сахлајыр», вачиб олан мәсәләләри изаһ едир, сонра јенә дә киноверилишини давам етдирир.

Дәрс заманы епидиаскопдан истифадә едилмәси дә мараглы тәшкил едилмишдир. Мүәллим јенә дә «билији гиј-

мәтләндирән» һиссәнин јанында дурараг епидиаскопун бөјүк көстәричисинин алтына 30-а гәдәр мүхтәлиф шәкил, чәдвәл вә с. кечирә билир.

Бунунла јанашы, мүәллим епидиаскопун кичик көстәричисини дә ејни вахтда ишә сала билир.

Магнитофон да «билији гијмәтләндирән» һиссә илә әлагәләндирилмишдир. Кабинетдә Ленин ирсинә аид ше'рләрдән парчалары, дикәр мәтнләри истәнилән вахт сәсләндирмәк олур.

Валчалдыран елә әлагәли шәкилдә гурашдырылмышдыр ки, о, вала јазылмыш диалоглары, монологлары, ифадәли оху нүмунәләрини вә с. һәм бир шакирдин, һәм дә кабинетдә олан бүтүн шакирдләрин ешитмәсинә имкан јарадыр.

Диафилм дә бүтүн техники васитәләр кими, автоматик шәкилдә идарә олунур.

«Чавабвермә» гурғусу 4 шакирд үчүн һесабланмышдыр. Һазырда Һүммәт мүәллим гурғуну даһа чох шакирдин ејни вахтда чаваб верилмәсинә ујғунлашдырмаг үзәриндә ишләјир.

Инди исә Һүммәт мүәллимин кабинетдә тәшкил етдији бир дәрсин схеминә нәзәр јетирәк.

Дәрс М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасынын тәһлилинә һәср едилмишди. Һүммәт мүәллим бу мөвзу үзрә иш апараркән кабинетдә олан бүтүн техники васитәләрдән истифадә етди.

Јени дәрс «әсас» һиссә үзәриндә ашағыдакы ардычыллыг үзрә тәшкил олунду:

1) карточкалар үзәриндә иш;
2) мүәллимин шифаһи сорғусу вә шифаһи чавабы;
3) епидиаскоп васитәсилә тәсвири шәкилләр үзрә суал-чаваб;
4) епидиаскоп васитәсилә һадисәнин гыса изаһы;
5) мүәллимин јаратдығы проблемли вәзијјәт вә шакирдин чавабы.

Тәдрис просесиндә бүтүн шакирдләр фәалијјәт көстәрирләр. Бу, һәр шејдән әввәл, ондан ирәли кәлирди ки, онлар гурғунун ачарларыны мүстәгил идарә едә билирдиләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, јени дәрсин мәзмунуну шакирдләрә чатдырмаг ишиндә дә Һүммәт мүәллимин јаратдығы орижиналлыг диггәти чәлб едир. Бу мәгсәдлә о, епидиаскопун имканларындан јени бир тәрздә истифадә едир. Белә ки, епидиаскопун бөјүк көстәричисинин алтына салынмыш

Scanned with ACE Scanner

2 метрлик лентвари кағызын үзәринә тәсвири характерли шәкилләр, мөвзулара аид суаллар јапышдырылыр; ачары чәкән кими јени дәрсин јерини көстәрән лампа ишыгланыр, елә бу ан јени дәрсин мөвзусу јазылмыш лөвһәнин үстүндәки өртүк кери чәкилир.

Мүәллим јени дәрслә әлагәдар мүвафиг мә'лумат вердикдән сонра 16 карточканы бир дәгигәнин ичәрисиндә 18 шакирдә чатдыра билир. Шакирдләр фикирләшиб чаваблары һансы ачарлар вастәсилә верәчәкләрини гејд единчә, мүәллим шифаһи сорғу, јахуд епидиаскоп васитәсилә әксәлагә јарадыр. Өјрәнилән әсәр үзрә чәкилмиш шәкил, мөвзуја аид суал вә шакирдин ады екранда көстәрилир; һәмин шакирд суала чаваб верир. Белә бир нечә суалдан сонра шакирдләрин билији 35—40 санијә әрзиндә «әсас» вә «билији гијмәтләндирән» һиссәјә верилир вә онларын билији гијмәтләндирилир.

Үмумијјәтлә, мүәллимин јаратдығы кабинетдә бүтүн дәрсләр јүксәк сәвијјәдә кечир. Шакирдләр мөвзуну синифдәчә мәнимсәјирләр.

Бәли, кечән күнләри Һүммәт мүәллимин ифтихарла хатырламаға һаггы вар. Ахы онун бүтүн күнләри мә'налы вә сәмәрәли кечиб, тә'лим-тәрбијә вердији шакирдләринин интеллектуал инкишафында, биликләрә дәриндән јијәләнмәсиндә мүһүм рол ојнајыб. Бизчә, Һүммәт мүәллимин зәнкин иш тәчрүбәсини дәриндән өјрәнмәјә чидди еһтијач вардыр. Истәрдик ки, онун өмрүндән кечән мә'налы күнләри тәкчә өз ишләдији мәктәбдә дәрин изләр бурахмасы илә мәһдудлашмасын, бу изләр бир-бирини гован далғалар кими узаглара, даһа узаглара јајылсын.

Исрафил ИБАДОВ.

> **Дәрјадан дәринсән, көјдән гәлбисән,**
> **Бир зүмрүд гушусан учушунла сән.**
> **Елханы, Јашары, Алмазы севән,**
> **Севили севдирән Чәфәрим мәним.**
> **Ислам СӘФӘРЛИ.**

Консултасија

ИМЛАНЫН ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ*

(Нормаларын схем шәклиндә ифадәси)

Гијмәт баллары	Сәһвләрин һәдди: үмуми һәдди	Сәһвләрин һәдди: сон һәдди	Гијмәт ашағы салыныр
«5»	Сәһвсиз јазылдыгда.	1 јүнкүл орфографик вә ја дурғу ишарәси сәһвинә; шакирд тәрәфиндән апарылмыш 2 дүзәлишә көрә.	1 кобуд орфографик вә ја бир кобуд дурғу ишарәси сәһвинә көрә.
«4»	2 орфографик вә 2 дурғу ишарәси (јахуд 1/3, 0/4) сәһвинә көрә.	1-и әјнитипли олдугда 3 орф., 2 [illegible] сәһвинә вә 4 дүзәлишә көрә.	3 орф. сәһвинә вә ја 4-дән артыг дүзәлишә көрә.
«3»	4 орф. вә 4 д. и. (јахуд 3/5, 2/6, 1/7, 0/8) сәһвинә көрә. **Гејд:** IV синифдә 5 орф. 4 д. и. (4/5, 3/6, 2/7, 1/8, 0/9) сәһвинә көрә.	3-ү әјнитипли олдугда 6 орф., 6 д. и. сәһвинә вә 5—8 дүзәлишә көрә.	5 (IV синифдә 6) кобуд орфографик сәһвинә көрә.
«2»	«3» гијмәт үчүн нәзәрдә тутуландан ән чоху 7 орф. вә 7 д. и. сәһвинә, јахуд 6/8, 5/9,... нисбәтиндә сәһвләринә көрә.		
«1»	Даһа артыг сәһвләринә көрә.		

* Мөвчуд гијмәт нормалары әсасында тәртиб олунмушдур.

Scanned with ACE Scanner

Нәзәрә алынмалыдыр:

1. Кобуд олмаjан ики сәһв бир ким һесаба алыныр.
2. Механики сәһвләрин сајы икидән артыг олдугда онларын һә-рәси бир орфографик сәһв кими һесаба алыныр.
3. Програм үзрә кечилмәмиш гајдалара, һәлә өјрәнилмәмиш ја-зылышы чәтин сөзләрә, мүасир орфографијамызда ачыг-ашкар мүба-һисәли олан гајдалара аид сәһвләр јазы ишләринин гијмәтләндирил-мәсиндә һесаба алынмыр.
4. Гејри-азәрбајчанлы шакирдләрин јазыларында 1—2 сәһвин артыг һесабланмасы мәгбул сајылыр.
5. Инша јазынын һәчми нормадан бир дәфә вә ја даһа артыг олдугда сәһвләрин мигдары 3-ә гәдәр артыг һесаблана биләр («5» гијмәтә лајиг көрүлән јазылар мүстәсна олмагла).

СУАЛЛАРА ЧАВАБ.

Суал. Ади бир мәсәлә рајонумузун мүәллимләри арасында мүбаһисәјә сәбәб олмушдур. Белә ки, јени програмын тәләбинә үјғун олараг әлавә тапшырыглы иншалара ики гијмәт верилмәлидир. Әкәр бу беләдирсә IV вә V синиф шакирдләринин ана дилиндән имтаһан ишләринә нечә гијмәт вермәк лазымдыр.

М. Әмирасланов—Гушгара кәнди.
Ханлар рајону.

Чаваб. Доғурдан да, ади мәсәләдир. Һәр шејдән әввәл, бу ади мәсәләнин «рајон мүәллимләри арасында» мүбаһисәјә сәбәб олмасынын нәдән ирәли кәлә билдијинә диггәтимизи чәлб едәк.

Суалдан белә ајдын олур ки, мәктубун мүәллифи имланын, үмумијјәтлә, јазы ишләринин гијмәтләндирилмәси нормаларыны «јени програмла» әлагәләндирир, буну «јени програмын тәләби» кими изаһ едир. Шүбһәсиз, бу фикир сәһвдир. Јазы ишләринин гијмәтләндирилмәси мәсәләләрини програм дејил, «Азәрбајчан дилиндән IV—X синиф шакирдләринин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары» адлы тә'лимат һәлл едир. Демәк, суалда көстәрилән «мүбаһисәли мәсәләнин» чавабыны илк нөвбәдә һәмин тә'лимата әсасән мүәјјән етмәк лазымдыр. Мәкәр «Гијмәт нормаларында бу суалын чавабы јохдурму? Бәлкә о гәдәр дә ајдын дејилмәјиб? Кәлин орада јазылмыш-лары бир даһа јадымыза салаг; һәмин һиссәни ејнилә веририк: «Грамматикаја, лексикаја, фонетикаја, орфографијаја аид әлавә тапшырыглы имладан ибарәт јохлама јазыја ики

гијмәт верилир. **Лакин әлавә тапшырыг һәчминә көрә чох кичик олуб, мәтнин үзәриндә јалныз мүәјјән шәрти ишарәләрлә иш апармаг тәләбини гаршыја гојурса, белә јохлама јазыја бир үмуми гијмәт вермәк даһа мәгсәдәујғун һесаб едилир** (курсив мәнимдир—Ә. Ә.). Бу заман имланын гијмәти әсас тутулмалыдыр; әлавә тапшырыг дүзкүн јеринә јетирилмәдикдә имлаја верилән «3» гијмәт өз гүввәсиндә сахланылмалыдыр». Фикримизчә, көстәриш ајдын вә дәгигдир; мүбаһисәјә һеч бир еһтијач јохдур. Демәк, бу мүбаһисәсиз мәсәләнин мүбаһисәли олдуғуну күман етмәк «нормалары», көрүнүр, јахшы өјрәнмәмәкдән ирәли кәлмишдир. Буна анчаг тәәссүф етмәк лазымдыр.

Суал 1. «Күлүмсәмәк», «мәнимсәмәк» сөзләрини тәркибинә көрә нечә тәһлил етмәк лазымдыр?

Суал 2. Әкәр шакирд чүмләни доғру олмајараг абзасдан башламышса, һансы ишарә илә дүзәлиш вермәк олар?

Е. Ваһидов—Хачмаз рајону.

Чаваб 1. Күлүмсәмәк, мәнимсәмәк сөзләри дүзәлтмә фе'ллләрдир: **күл-үмсә-мәк; мән-имсә-мәк.** Дилимиздә имсә-үмсә шәкилчиси әвәзлик вә фе'лдән фе'л әмәлә кәтирир; гејри-мәһсулдардыр. Әслиндә дөрд чүр јазылан шәкилчиләрдәндир; һәләлик дилимиздә онун анчаг -имсә,-үмсә вариантлары илә дүзәлән сөзләрә тәсадүф олунур; дикәр вариантлары, бир нөв, Менделејев чәдвәлиндәки кими, бош ханәләрин јерини тутур.

Чаваб 2. Әкәр шакирд чүмләни јерсиз јерә абзасдан башламышса, һәмин чүмләни башланғычдан әввәлки чүмләнин сонуна доғру хәтт чәкмәклә ишарә етмәк олар. Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, абзас сәһвләри јалныз ачыг-ашкар нәзәрә чарпдыгда (мүбаһисәли олмадыгда) онлара дүзәлиш вермәк лазымдыр. Буну да унутмаг олмаз ки, белә сәһвләр—абзас сәһвләри шакирдләрин јазы ишләринин гијмәтләндирилмәсиндә үслуб сәһви кими һесаба алыныр (имлада јох).

Суал. Өјрәдичи ифадә вә иншалара верилән 2—3 саатлыг вахтдан ејни бир күндә истифадә етмәк даһа әлверишли олмазмы? Бу мәгсәдлә дәрс чәдвәлиндә Азәрбајчан дилинә (IV—VI синифләрдә) ејни бир күндә 2 саат вахт ајрылмасы мәгсәдәујғун дејилми?

Ширин Мәммәдов

Ермәнистан ССР, Красносело рајону

heч бир әсас фәндән
Чаваб. Үмумијјәтлә, орта мәктәбдә икн дәрс сааты салынмыр. Бу, мәктәблә-
чәдвәлә ејни күндә аксиомаја чеврилмиш бир
римизин узуниллик тәчрүбәсиндә апарылмасы үчүн
һәгигәтдир. Ифадә вә ја инша јазыларын
2 вә ја 3 саат вахт ајрылмасы мәсәләсинә кәлдикдә исә гејд
етмәлијик ки, бу һеч дә һәмин саатлардан ејни бир күндә ис-
тифадә едилмәси тәләбиндән ирәли кәлмир; нә програмда
вә нә дә методик көстәришләрдә белә бир тәләб јохдур вә
һеч вахт олмајыб. Ејни бир күндә ифадә вә ја иншаја ики
саат вахт ајрылмасынын «мәгсәдәмүвафиглијинә» тәрәфдар
чыхан мүәллимләр буну әсас тутурлар ки, апарылан «һазыр-
лыг ишини» сонракы күнләрдә шакирдләр унудурлар; раби-
тәли нитг инкишафына аид нөвбәти дәрсдә бу һазырлығы
јенидән тәкрар етмәјә еһтијач мејдана кәлир. Һәмин мүәл-
лимләр, көрәсән, һансы һазырлығы нәзәрдә тутурлар? Әкәр
бу һазырлығы тәкчә мәзмун үзәриндә апарылан ишлә мәһ-
дудлашдырырларса, чидди сәһвә јол верирләр. Унутмаг
олмаз ки, ифадә вә иншаја һазырлыг дәрсләри мөвзудан,
синифдән, шакирдләрин гүввәсиндән асылы олараг мүхтә-
лиф характердә апарылыр. Мәсәлән, ифадәнин мәтни илә
әлагәдар олараг васитәсиз нитгдә, ара сөзләрдә дурғу иша-
рәләри гајдалары тәкрар олунур; мүвафиг орфографик гај-
далара, ајры-ајры сөзләрин јазылышына, фикрин мүхтәлиф
ифадә тәрзләринә, синонимләрдән истифадәјә аид вә с. иш
апарылыр; инша үчүн материал сечмәк, план тутмаг, ситат-
лардан истифадә етмәк јоллары өјрәдилир вә с. Бүтүн бу ки-
ми ишләрин һамысы мөвзу илә елә әлагәләндирилир ки, нөв-
бәти дәрсдә вә ја евдә (ев иншаларында) шакирдләр ишин
өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлә билсинләр. Әлбәттә, ифа-
дә вә иншаја һазырлыг дәрсләринин мәзмуну вә тәшкили
мәсәләси хүсуси мөвзудур. Бурада бу барәдә кениш сөһбәт
ачмаг имкан харичиндәдир. Јухарыда гејд етдикләримизлә
јалныз ону ајдынлашдырмаг мәгсәдини күдүрүк ки, ифадә
вә ја иншаја һазырлыг дәрсләри илә јазыларын апарылмасы
дәрсләрини ејни бир күндә јеринә јетирмәјин «даһа мәгсәдә-
ујғун олмасы» мүлаһизәси јанлышдыр, әсассыздыр.

Суал. Инша үчүн шакирдләрә мүтләг план тутдурмаг вачибдирми?

Ә. Сүлејманов

Астара рајону, Әрчиван кәнди

Чаваб. *Ифадә вә иншаја план тутмағы өјрәтмәк рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин мүһүм елементләриндән биридир.* Психологларын көстәрдикләри кими, планлашдырма нитг фәалијјәтинин мүһүм фазаларындан бири олуб, мәзмунун ардычыл, рабитәли ифадәсиндә һәлледичи рол ојнајыр. Елә буна көрәдир ки, сөјләмәләрә план тутмаг үзрә бачарыгларын инкишафына һәлә ибтидаи синифләрдән башланылыр. IV—VIII синифләрдә шакирдләр ифадә вә иншаја мүстәгил план тәртиб етмәји өјрәнирләр. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, план тутмаг үзрә апарылан иш чох заман формал характер дашыјыр; инша вә ја ифадәјә план, чох заман мәһз «план хатиринә» тутулур. Буна көрә дә бә'зән инша јахшы јеринә јетирилдији, демәк, ејни заманда планлы шәкилдә јазылдығы һалда, она аид тутулан план һеч иншанын мәзмуну илә ујушмур; јалныз курултулу маддәләрдән ибарәт олур. Бу кими формализм һалларыны арадан галдырмаг үчүн иши елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, шакирд ифадә вә ја иншаја план тәртиб етмәјин о н у н ө з ү ү ч ү н ф а ј д а л ы о л д у ғ у н у дәрк етсин; баша дүшсүн ки, план ифадә вә ја иншанын тәркиб һиссәсинә дахил олмур. Буна көрә планы о, дәфтәрдә дејил, өзү үчүн ајрыча кағызда да јаза биләр.

Унутмаг олмаз ки, шакирдләр, хүсусән јухары синиф шакирдләри иншаны фикрән тутдуглары план үзрә дә чох дүзкүн јеринә јетирә билирләр. Белә һалда онларын јазылы план тәртиб етмәләринә нә еһтијач вар?

Демәк, јазы ишләрини гијмәтләндирәркән план тәртиб едилиб-едилмәдијини јох, онларын планлы јазылыб-јазылмадығыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Буна «Азәрбајчан дилиндән IV—X синиф шакирдләринин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары»нда да ачыг-ашкар ишарә едилмишдир. Орада ифадә вә иншанын гијмәтләндирилмәси критеријаларындан данышыларкән чәдвәлин икинчи сүтунундакы үчүнчү маддәдә көстәрилир: «Мәзмунун ифадасиндә ардычыллыг **(плана ујғун олараг вә ја план верилмәдән** —курсив мәнимдир **Ә. Ә.)** көзләнилмишсә...»

Бурадан ики мүһүм нәтичә чыхармаг лазымдыр: а) шакирд иншанын әввәлиндә план јаза да биләр, јазмаја да; б) әсас диггәт иншанын планлы јазылыб-јазылмамасына јөнәлдилмәлидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу дејиләнләр ејни дәрәчәдә

Scanned with ACE Scanner

јохлама вә бурахылыш имтаһанлары јазыларына да аиддир.

Суал. Сәтирдән-сәтрә кечирмә гајдаларында көстәрилир ки, ад вә ата адынын гысалтмасы сәтрин сонунда гојула билмәз. Бәс нә үчүн мәтбуатда бу гајдаја риајәт олунмур?

А. Мәммәдов— Дәвәчи рајону.

Чаваб. Һәмин гајда јазылы нитг үчүн јенә дә мәгбул гајда кими өз һүгугуну сахлајыр. Лакин бә'зән она риајәт едилмәмәси кобуд сәһв сајылмыр. Бу гајда орта мәктәбдә програм үзрә дејил, анчаг практик јолла өјрәдилир.

Мәтбуатда һәмин гајда илә әлагәдар бурахылан сәһвләр башлыча олараг техники сәбәбләрдән ирәли кәлир; јығычы вахта вә сәрф олунан метала гәнаәт етмәк үчүн сәтри јенидән јазмағы, бир нөв, сәрфәсиз һесаб едир, нәтичәдә ад вә ата адынын баш һәрфләри сәтрин сонунда галыр. Әлбәттә, корректор, редактор белә сәһвләрә дүзәлиш вериб онлары арадан галдыра биләр. Лакин онлар да игтисади чәһәтләри нәзәрә алараг чох заман бунлара «көз јумурлар». Дејиләнләри нәзәрә алараг, о гәдәр дә көзә чарпмајан вә әслиндә кобуд олмајан һәмин сәһвләрә, әсасән, техники сәбәбләрдән— чап ишинин мүрәккәблијиндән ирәли кәлән чатышмазлыг кими јанашмаг лазымдыр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

> **Керкәмли әдиб, Азәрбајчан совет драматуркијасынын бaниси Ч. Чаббарлынын ады Түркмәнистан Совет Сосиалист Республикасынын һәр јериндә мәшһурдур. Түркмән охучулары вә тамашачылары бу ады һәмишә һөрмәт вә еһтирамла чәкирләр.**
>
> **Берды КЕРБАБАЈЕВ.**

Сизин китаб рәфиниз үчүн

Б. НӘБИЈЕВ. «БӨЈҮК ВӘТӘН МУҺАРИБӘСИ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ». «ЕЛМ» НӘШРИЈЈАТЫ, 1977.

1978-чи илдә Азәрбајчан ССР Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүш «Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә Азәрбајчан әдәбијјаты» адлы монографија филоложи елмләр доктору, профессор Бәкир Нәбијевин узунмүддәтли елми-јарадычылыг ахтарышларынын мәһсулу кими мејдана чыхмышдыр. Мә'лумдур ки, тәпәдән дырнаға гәдәр силаһланан, Авропаны, демәк олар ки, тамамилә ишғал едән алман фашистләринин бөјүк Вәтәнимизә хаинчәсинә һүчум етдији илк күндән индијә кими шанлы совет халгынын тарихдә мисилсиз гәһрәманлығына даир сајсыз-һесабсыз бәдии вә инчәсәнәт инчиләри јарандығы кими, күллимигдарда да елми әсәрләр јазылмышдыр. Кениш охучу вә тамашачы күтләси Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнүндән халг шаири Сәмәд Вурғунун мәшһур:

> Билсин ана торпаг, ешитсин вәтән,
> Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән.

бејтилә башланан ше'риндән «Азадлыг» киноепопејасы кими санбаллы сәнәт әсәринә гәдәр минләрлә ирили-хырдалы бәдии, инчәсәнәт вә елми-сијаси әдәбијјат нүмунәләри илә таныш олмушдур. Мүәллиф чәсарәтлә вә әзмкарлыгла Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә вә мүһарибәдән сонракы дөврдә (1978-чи илә гәдәр) Азрбајчан јазычы вә шаирләринин јаратмыш олдуглары сајсыз-һесабсыз бәдии әсәрләри вә һәмин әсәрләр һаггында јазылмыш елми-тәнгиди әдәбијјаты диггәтлә арашдырмыш, тәһлил етмиш вә партијалылыг принсипи бахымындан һәмин әсәрләрә өз мүнасибәтини билдирмишдир.

«Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә Азәрбајчан әдәбијјаты» монографијасы ики һиссәдән ибарәтдир. «Азәрбајчан әдәбијјаты Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә» адланан биринчи һиссәдә поезија, нәср вә драматуркија саһәсиндә јаранмыш бәдии әсәрләр мүәллифин тәдгигат објекти олмушдур. Һитлер фашизминә гаршы өлүм-дирим мүбаризәсиндә чаһаншүмул гәләбәмизин газанылмасына көмәк көстәрмиш Азәрбајчан јазычылары вә шаирләринин охучулара таныш олан вә таныш олмајан бир сыра әсәрләринин бәдии мәзијјәтләри мүәллиф тәрәфиндән лајигинчә гијмәтләндирилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаранмыш бәдии әсәрләримиз һаггында бир сыра бөјүк вә кичик һәчмли елми-тәнгиди мәгаләләр вә монографијалар јазылмасына бахмајараг мүәллиф чох санбаллы вә орижинал тәдгигат әсәри илә охучулары севиндирмишдир.

Scanned with ACE Scanner

Монографијанын икинчи һиссәси «Гәләбәдән сонракы Азәрбајчан нәсриндә Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусу» адланыр. Китабын 2-чи һиссәсинин адындан көрүндүјү кими, мүәллиф тарихи гәләбәмиздән сонра анчаг нәср саһәсиндә јаранмыш бәдии әсәрләри өзүнүн тәдгигат објекти кими көтүрмүш вә бунунла әлагәдар елми-нәзәри мүддәаларыны сөјләмишдир. Монографијада гејд олундуғу кими, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра халгымызын шанлы гәләбәсинә һәср олунан јүзләрлә шеʼр, поема, һекајә, повест, романлар вә драм әсәрләри јазылмышдыр. Бүтүн бунлары исә бир тәдгигат әсәриндә әһатә етмәк мүмкүн дејилдир. Мүәллиф монографијанын сонунда охучулары әмин едир ки, бу саһәдә өз тәдгигатыны давам етдирәчәкдир.

Шүбһә етмирик ки, Б. Нәбијевин бу гијмәтли монографијасы кәнч нәслин коммунист тәрбијәсиндә вә һәмин дөвр әдәбијјатымызын даһа дәриндән мәнимсәдилмәсиндә орта мәктәб мүәллимләримизә бөјүк көмәк көстәрәчәкдир.

А. БАБАЈЕВ

М. ЧАҺАНКИРОВ. «АЗӘРБАЈЧАН МИЛЛИ ӘДӘБИ ДИЛИНИН ТӘШӘККҮЛҮ», I ҺИССӘ, «ЕЛМ», 1978.

Гәдим тарихә малик Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф јолларынын өјрәнилмәси вә бунунла бағлы бир сыра елми проблемләр дилчиләримизин диггәтини тез-тез чәлб едән саһәләрдәндир. Һәмин мәсәләләрә һәср олунмуш сон тәдгигат әсәрләриндән бири дә М. Чаһанкировун јухарыда ады чәкилән китабыдыр. Мүәллиф бу әсәриндә тәдгигатчыларын сөјләдикләри мүлаһизәләри үмумиләшдирәрәк марксист дилшүнаслығынын мүддәалары әсасында «Азәрбајчан әдәби дилинин милли дајагларыны вә тәʼсир мәнбәләрини мүәјјәнләшдирмәјә» чалышмышдыр.

Кириш, дөрд фәсил вә илкин нәтичәләрдән ибарәт олан әсәрдә милли әдәби дилин үмдә хүсусијјәтләри арашдырылмышдыр. Мүәллиф милли дил мәсәләсинин гојулушуна, әдәби дил тарихинин дөврләшдирилмәсинә вә инкишаф просесинин апарычы мејлләринә хүсуси диггәт јетирмишдир.

Мәʼлумдур ки, Азәрбајчан халгы һәм јерли, һәм дә кәлмә тајфаларын әсрләр боју давам едән бирләшмәси, гајнајыб-гарышмасы, чарпазлашмасы әсасында тәшәккүл тапдығы кими, Азәрбајчан дили дә һәмин тајфа дилләринин говушмасы нәтичәсиндә формалашмышдыр. Дини бирлик—үмуми зијарәткаһлара кедиш-кәлиш, бу заман јаранмыш тичарәт мүнасибәтләри Азәрбајчан дилинин тәʼсир вә нүфуз даирәсини даһа да кенишләндирмиш, бу дил мүәјјән әразидә гоншу халглараасы игтисади мәдәни әлагәләр үчүн үмуми үнсијјәт васитәсинә чеврилмишдир. Азәрбајчан дилинин бу хүсусијјәти әсәрдә зәнкин фактларла, башга халглара мәхсус шаир вә јазычылар, алим вә сәјјаһларын мүлаһизәләри, һәмин илләрин рәсми сәнәдләри вә с. илә ишыгландырылмышдыр.

Мүәллиф дилдахили просесләри, онлардакы башлыча чәһәти хүсуси гејд едәрәк, belә гәнаәтә кәлир ки, «дилдахили просесләр бахымындан Азәрбајчан әдәби дили XVII әсрдә нисбәтән јеткинләшәрәк

милли дил сәвијјәсинә кәлиб чыхмышдыр». Азәрбајчан милли әдәби дилинин формалашма просесинә гүввәтли тәʼсир көстәрмиш игтисади мүнасибәт, ичтимаи-сијаси вәзијјәт, мәдәни инкишаф, әдәби-мәдәни әлагә, тарихи-чоғрафи шәраит кими дилхаричи амилләр дә әсәрдә кениш шәрһ едилмишдир.

Азәрбајчан дилчилијиндә әдәби дилимизин диалект—шивә зәмини, хүсусән Азәрбајчан милли әдәби дилинин тәшәккүлүндә диалектләрин ролу мәсәләси һәлә дә һәлли вачиб бир проблем олараг галдығы үчүн әсәрин III фәсли бүтүнлүклә мәһз бу мәсәләјә—Азәрбајчан милли әдәби дилинин тәшәккүлүндә диалектләрин ролу мәсәләсинә һәср олунмушдур.

Тохунулан мәсәләләрин вачиблији вә маһијјәти бахымындан әсәрин IV фәсли дә марагла охунур. Мүәллиф көстәрир ки, XIX әсрдә Азәрбајчан әдәби дилинин јени кејфијјәтләр кәсбетмә сәбәбләриндән бири дә нәзәри-тәнгиди фикрин јени истигамәт алмасы, дил һаггында елмин формалашмаға башланмасыдыр. Мүәллиф бу заман илк Азәрбајчан маарифчиләринин, еләчә дә шаир-философ Мирзә Шәфи Ваҙеһ, Мирзә Чәфәр Топчубашов, Аббасгулуаға Бакыхановун бу саһәдәки хидмәтләрини гејд етмәклә јанашы, һәмин дөврдә Азәрбајчан дили материаллары әсасында ардычыл тәдгигат апармыш вә дөврүнә көрә јүксәк нәзәри сәвијјәли әсәрләр јаратмыш алимләрин, о чүмләдән Мирзә Казым бәјин, М. Ф. Ахундовун, Һ. Зәрдабинин фәалијјәтини кениш ишыгландырмышдыр.

Әсәрдә вахтилә М. Ф. Ахундовун елми фәалијјәтинин әсасыны тәшкил етмиш әлифба проблеми, имла вә тәләффүз, дурғу ишарәләриндән истифадә, терминолокија, лүғәт вә лүғәтчилик, еләчә дә грамматика мәсәләләри зәнкин фактлар әсасында тарихи аспектдә шәрһ едилмишдир.

Нәһајәт, гејд етмәк истәрдик ки, дәрин елми мүшаһидәләрин үмумиләшдирилмиш јекуну, көркин алим әмәјинин бәһрәси кими гијмәтләндирилә билән «Азәрбајчан милли әдәби дилинин тәшәккүлү» әсәри тәкчә һәмин саһәнин тәдгигатчылары үчүн дејил, орта мәктәб мүәллимләри, аспирант вә тәләбәләр үчүн дә фајдалы вә марағлы ола биләр.

М. МИРЗӘЛИЈЕВА,
Ф. ӘҺМӘДОВ
филоложи елмләр намизәдләри.

Һ. БАЈРАМОВ. «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ФРАЗЕОЛОКИЈАСЫНЫН ӘСАСЛАРЫ». «МААРИФ», 1978.

Мәʼлум олдуғу кими, фразеолокија дилчилијин ән марағлы саһәләриндән биридир. Һазырки дөврә гәдәр Һинд-Авропа вә рус дилчилијиндә бу саһәјә аид бир сыра әсәрләр јазылса да, Азәрбајчан дилчилијиндә фразеолокија проблеми тәдгигатчыларын диггәтини әсасән сон илләрдә чәлб етмишдир.

Бу проблем үзрә ән кениш вә әһатәли тәдгигатлар филоложи елмләр доктору, профессор Һүсејн Бајрамовун ады илә бағлыдыр. Онун һәмин саһәдәки тәдгигатларынын башлыча нәтичәләри бир нечә ај бундан әввәл, «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән дәрс вәсаити

шәклиндә дәрч олунмушдур: «Азәрбајҹан дили фразеолокијасынын әсаслары».

Әсәр үч фәсилдән ибарәтдир. Биринчи фәсилдә мүәллиф фразеолокија һаггында рус вә Азәрбајҹан дилчилијиндәки фикирләрә өз мүнасибәтини билдирир, мүбаһисәли фикирләри елми шәкилдә шәрһ едир. Мүәллиф бурада «Аталар сөзү вә мәсәләләрин фразеолокијаја мүнасибәти», «Идиомларын фразеолокијаја мүнасибәти», «Ибарәләр, һикмәтли сөзләр, афоризмләр, әдәби ситатлар вә башга сабит сөз бирләшмәләринин фразеолокијаја мүнасибәти» вә с. мәсәләләрә чох һаглы олараг кениш јер вермишдир.

Икинчи фәсилдә Азәрбајҹан дили фразеолокијасынын гурулушу мәсәләси изаһ олунур вә фразеоложи ваһидләр ики група ајрылыр: а) фразеоложи бирләшмәләр, б) фразеоложи ҹүмләләр. Бунлар өзү дә: а) фе'ли фразеоложи бирләшмәләр, б) гејри-фе'ли фразеоложи бирләшмәләр олмагла ики јерә бөлүнүр. Фразеоложи фе'ли бирләшмәләрин фе'лә мәхсус әламәтләринин мүвафиг нүмунәләр әсасында верилмәси мараглыдыр. Гејри-фе'ли фразеоложи бирләшмәләрин исә моделли верилир. Мәсәлән, сифәт+исим, исим+исим, исим+сифәт, исим+зәрф, тәркибиндә saj оланлар.

Үчүнчү фәсилдә исә фразеолокијанын мә'на гурулушу изаһ олунур. Өз мә'на гурулушу илә зәнкин олан Азәрбајҹан дили фразеолокијасы груплашдырылыр вә ајры-ајрылыгда изаһ едилир. Бу фәсилдә лексик синоним, омоним, антонимләрин фразеоложи синоним, омоним, антонимләрлә мүгајисәси вә онларын фәргли ҹәһәтләри дә елми шәкилдә тәһлил олунмушдур.

Мә'лум олдуғу үзрә, орта мәктәбләрдә фразеоложи бирләшмәләр сабит сөз бирләшмәләри ады алтында өјрәдилир. Бу терминләр арасында нә дәрәҹәдә ујғунлуг вә фәргләр вардыр? Идиомларла сөзләр арасында фәрг нәдән ибарәтдир? Аталар сөзләри вә мәсәлләри дә фразеоложи бирләшмәләр адландырмаг олармы?

Орта мәктәб мүәллимләрини марагландыран бу кими суаллара профессор Һ. Бајрамовун китабында ајдын ҹаваблар верилмишдир. Китабда фразеоложи бирләшмәләрлә әлагәдар бүтүн мәсәләләри мүәллиф конкрет фактлар әсасында изаһ етмишдир; демәк, әсәр дил фактлары илә чох зәнкиндир. Бүтүн бунлар «Азәрбајҹан дили фразеолокијасынын әсаслары» китабынын орта мәктәб мүәллимләри үчүн дә чох фајдалы олдуғуну көстәрән амилләрдир.

Һ. ГАФАРОВ.

Редаксија һеј'әти: **Ә. Әфәндизадә** (редактор), **А. Бабајев** (редактор мүавини), **А. Абдуллајев, Ҹ. Әһмәдов, З. Сәмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.**

Техники редактор вә корректор **Рәсубә Рәһимова.**

Чапа имзаланмыш 27/II-1979-ҹу ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1}/_{16}$=3,0 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. Тираж 13500. Сифариш 7760.

ФГ 14105.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

Scanned with ACE Scanner

25 гопик

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 1

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку—1979

Scanned with ACE Scanner